

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 149 (16607)

2002 чылдың
ДЕКАБРЬ 24,
вторник

Ат салган шагы 19.30
Садар өртээ 3 рубль.

Агроулетпүр: ооң амгы, келир үези

РЫНОК — САДЫГ ЭКОНОМИКАЗЫ

Республикада мал кыштаглаашкынының дугайында чөвүлел хурал 2002 чылдың декабрь 18-те Чазактын хуралдаар залында болган. Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак хуралды тайылбыр эге сөсбиле ажиткаш, ооң ажылын башкарып эрттирген. Малдың амгы кыштаглаашкынының дугайында информацияны Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Николай Алдачи, кышкы үеде планныг ветеринарлык хемчеглер дугайында информацияны Ветеринария департаментизиниң начальниги Степан ДОСТАЙ кылган.

Тыва Республиканың Чазак кезжигүннери, Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы, өске-даа ямылар, ведомстволар, эргелелдер удуртукчулары, специалистер, кожууннар, сумулар чагыргаларының даргалары, көдээ ажил-агый эргелелдериниң, мал аарыгылары-биле демисел чорудар станцияларның начальниктери, хөй чалатканнар Ш.Д.Ооржактын агроулетпүр комплекзиниң талазы-биле тайылбыр эге сөзүн улуг чүүлдүгүнүшкүн-биле хүлээп алган.

Декабрьның сөөлгү хүнеринде эрткен бо чөвүлел хурал ужуру болза, октябрьда болуру көрдүнгөн. Ынчалза-даа ноябрьда безин эртпээн. Ооң чылдагааны ужуру-дөстүгү. РФ-тиң Чазак структураларына Чазак Даргазы, ооң командазы келир чылдың бюджетин камгалаары-биле шынгыы турушкан. Ооң-биле чергелештир Москва, чурттуң улуг найысылалы, республикага ажыктыглар-биле керээлер чарарына онза таарымчалыг. Бюджет камгалалы, даштыкы хөреңгитеннер-биле керээ шуудаан. Кыштаглаашкын, көдээниң амдырал-чуртталгазын экижидериниң чугаалажышкынын кылыры, санал-оналдар солчуру, негелде-хөреңгелелдер өөренип көөрү сэхөө талазы-биле магадылатынган. Бөгүнгү айтырыгны март хүнеринде катап көөр, ооң күүселдезиниң дугайын сайгаржыр.

Рынок — садыг экономиказы, республика, девискээр, чурт иштинин барааннарының адаан-мөөрейлиг месилдежишкени, бүдүргөн продукцияны хереңлекчиге чедирери, аक्षाже шилчидери. Бо талазы-биле дугуржулга республиканың чурттакчыларында хире-шаа-биле бөлдүнгөн. Барааннарның өртектөрүн деңжигүрлээш, мал, черээлери садып өөренип турар. Ол дээрже эде тургустунушкунун, экономикада өскерлишкениниң баштайгы эге бурунгаарлаашкыны.

Херек кырында көөрге, чижең сайгарлыкчылар республика иштинин рыногун хунаап албышаан. Тываның малчынарның,

тараачыннарының амгы сорулгазы болза оларның оруун боттарының шынарлыг продукциязы-биле доза шавары. Багай, тус черге ажылы хирелиг барааннарны шынарлыг продуктулар-биле республика иштинден үндүр кызары. Олче угланган хемчеглер он чыл бурунгаар-ла белеткитинип келген. Бир кол бүдүрүлге — хой кежинден тон дараар фабрика. Бөгүндө ында «Тыва хевистер» өзектелип турар. Чылда-ла бо бүдүрүлгө 1400-1500 тонна дүк хереңгээр. Бо чылын өдек холумактыг 20 тонна дүк чыгып алган. Ындыг тургужеге ол чорук элдеп, республика девискээринден дашкаар 600 тонна дүк чиик өртект-биле саттынган. Акша хереңгелээш малчынар хой-өшкүзүнүн дүгүнүн бир килограммын 5-6 рубльге берипкен.

Сүт продукциязы база ойнадышкында. Чартыг суг холумактыг сүт тыва садыгларның баар-тактарын өске регионнардан ээлей чыдыпкан. Бисте мал ажылы салгалдан салгал дамчаан. Мал өстүреринге салымныгларның күш-ажылын Саян артының олтуг-кажарлары чер алыспайн турар. Ынчангаш 2003 чылды көдээ ажил-агыйны кылдыр хүлээп ап көргени чүүлдүгү. Аштырышкын бадыткалдарлыг. Ооң бир барымдаазы — Чубайстың тус черге таарышпас хуужу-дуушкуннары. Ынчалза-даа Тыва Чазак көдээже кичээнге салырының арга-хемчеглерин холдан салбаан.

Бо талазы-биле чижектерни он-ону-биле кирип болур. Ол дээрже көдээ тудуглар, ылангыя автоорук шугунарны. Бир көскү чүүл болза Мугур-Аксы биле Кызыл аразының чазагыг улуг оруунуң ажыглалче киргени. Мөңгүн-Тайгада албан черлери, организациялар, көдээ ажил-агыйлар бо чылын хөмүр-даш-биле кажангызындан-даа артык хандыртынган. Биче ГЭС-тин ында тудуу — көскүлөң болушкун. Чазактын бо сагыш салышкынынга кожуун, сумулар чагыргалары дүүштүр ажилдаар сорулгалыг.

Ол болгаш өске-даа ап чорут-

кан хемчеглерге Шериг-оол Ооржак доктаагаш, тус чер чагыргаларының удуртукчуларының ужуру-дузазының, ажил-херектериниң дугайында айтырыгны көдүргөн. Бот-харысгалгаы бедидериниң эрге-хоойлу бааазы тургустунуп орат. Соңгулда дамчыштыр удуртулгага келгеннерниң боттуг ажил-херектерин 1,5-2 чыл хире болгаш хынаарының арга-хевири тургустунар. Олче угланган хоойлу төлевилелин хүлээп алырының кырында келген. Айтырыгның ыңчаар тургустунганы ужурулуг. Ажылын ууп чадаан удуртукчуну чайлаткаш, хоойлу езугаар ооң орнун солуур. Ол дээрже девискээрден дашкаар удуртулганы чорудары.

Көдээ ажил-агыйның удуртулгазы ыңчан ылап экижиир. Моол күрүне, даштыкы девискээрлерниң садыг тергидели контрольдатынар. Өскөниң хирелиг продукциязын эки кылган чүүл-биле үндүр албадар. Бистер бурун шагдан бээр тус черге тааржыр эт, сүт, идик-хеп-биле ажыг кышты, изиг чайны эртип келген бис. Олче катап эглириниң арга-хевири республикада бар. Москвага тургаш, Италияда улуг фирма удуртукчузу бай кичи-биле Шериг-оол Ооржак чугаа кылган. Ол хөреңгитен-биле ужуражышкын сөөлүндө булгаар кылыр 12 станокту «Тыва хевистерге» тургузар арга чедип алдынган.

Николай Алдачи, Степан Достайның информациялары, арга-дуржулга солушкан, делеглер киригэн удуртукчулар, специалистерниң саналдарына үнелелдерни Шериг-оол Дизи-жикович берген. Балгазында сүт-бараан фермазы бөгүндө хоолу-луг мал чөмнери чок арткан. 700 гектар шөлге тараан мал чөмнери эрткен чайын бодунуң дүжү-дүн бербээн. Чүглө саваң-биле сүттүң шынарын экижидери кайын болдунар ийик. Силос, сенаж, өске-даа чөмнерни Саян артындан садып алыры улуг карылгалыг. Мал чөмнериниң курлавырына артыкшылдыглар-биле

(Уланчызы 2-ги арында).

САЯН АЖАР ОРУКТА

Туранның орук-септелгетудуг эргелели КУБ-туң (күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези) ажылы-биле таньжар дээш чеде бердим.

Ук ажил-агыйның начальниги Д.И.Бойков чок, ажил-херээниң айы-биле Кызыл кирген болду. Конторада чүглө бухгалтер Зинаида Александровна Чумакова олур. Ол мени кол экономист Татьяна Александровна Ильина-биле таныштырып кагды. Оон-на харын ук ажил-агыйда байдал-биле таньжар аргалыг болдум. Татьяна Александровнаның чугаазы-биле алырга, Туранның орук-септелгетудуг эргелели 140 км хемчээлди федералдыг оруктарда, 38 км тус чер оруктарында септелгелер чорудуп турар болду. Оруктарның байдалы амдызында эки. Бүдүрүлгө 3 бригадандан тургустунган. Бир бригада Араданда, ийи бригада тус чер оруктарында ажилдап турар.

Машина-техникадан Ара-

данда хар аштаар бир машина, 1 автогрейдер, 2 орук дескилеп кылыр машиналар ажилдап турар. Иштики оруктарында 4 орук дескилеп ажилдаар машиналар, 3 автогрейдер бар. Амдызында машиналар үрелиишкин чок, доктаамал үнүп турар.

Кыш соок, берге-даа бол, Туранның орук-септелгетудуг эргелелиниң ажилчыннары кызымак ажилдап турар. Эң ылаңгыя автогрейдер башкарыкчызы Николай Георгиевич Маракулин, мастер Николай Васильевич Павлов, чолаачылар А.В.Кузьмин биле Г.И.Медюшкону, танькы А.Г.Сумбааны бүдүрүлгениң экономизи Г.А.Ильина биле бухгалтер З.А.Чумакова мактап олурду.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: муракчы автогрейдер башкарыкчызы Н.Г.Маракулин, ооң дузалакчызы А.Г.Сумбаа.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруу.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ӨМҮНЭЭЗИНДЕН ШИИТПИР

Тыва Республиканың Дээди суду 2002 чылдың декабрь 2-де даргалакчы Ч.Д.Сайын-Белектин, секретары И.В.Кара-Салдың киржилгези-биле «Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназын тургузар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 1994 чылдың сентябрь 15-те №384 доктаалының 9 пунктузун федералдыг хоойлу-жудулгага чөрүшкөк деп көөр дугайында ТР-ниң прокурорунун бирги оралакчызының бил-

диришкенин ажык суд хуралына чугаалажып көргөш, Тыва Республиканың прокурорунун бирги оралакчызының билдиришкенин хандырган.

«Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназын тургузар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 1994 чылдың сентябрь 15-те №384 доктаалының 9 пунктузун федералдыг хоойлу-жудулгага чөрүшкөк, ажыглап болбас болгаш күш чок деп санаан.

РЫНОК — САДЫГ ЭКОНОМИКАЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыйнда), керээ езугаар харылтжакыры оон каш дагын ажыктыг.

Чайгы үеде суггадын экижиткеш, багай эвес тараа культураларын, мал чөмөри белек-кээ ажыл-агыйлар бар. Тараа, хоолулуг меде сиден-биле мал бажын орнап ап турар черлер эвээш эвес. Сүт-Хөл кожуун 100 баш малды Өвүрдөн садып алган.

Мал аарыгларына удур хемчеглерде шийтпирлээри кончук берге айтырылгаларга Степан Достай, өске-даа мал эмчилери чөвүлел хуралга доктааган. Халдавырлыг аарыглыг малдың орнун тургузары күш четтинместээн. Аарыг малды рынокке үндүрери хоруглуг. Улетпүр негелдезинге дүүштүр узуткап чок кылырынга күрүнө деткимчези, саң-хөө албан негеттинер. Ол айтырыгны Чазак Даргазы бодунун контролонда алган. Ветеринарлыг дүрген дуза автотранспортун чаңгыстап эвес, он-он ийилеп алырын Шериг-оол Дизижикович сүмелзэн. Мал бажы өзүп турар кожууннарга ветеринария штаттын немээр, малы кызырлып турар кожууннарга шуут кызыра бербейн, малдың бажын санап, штатты эвээжедирин ол чугулаан. Ук айтырыгларның дензигүүрүн тургузары албан.

Бүдүрүкчү уксаа, малдың продуктулуг чоруунун дугайында айтырыг чөвүлел хуралга чидиг тургустунган. Ылангыя Тандының көдээ ажыл-агый эргелелинч начальниги Виктор Меркулов кожууннун ажыл-агыйларында бүдүрүкчү шээр малдың чедишпезин дүвүрел-биле демдегледиди. Кожууннар аразының бүдүрүкчү малдарын ээлчештир солугуру, тарып боозадылга айтырыгларын экижидери, өске девискээрлерден бүдүрүкчү малдарны садып алыры — сонгаарлаттынмас айтырыглар.

Чөөн-Хемчик кожуунда Теве-Хая суму чагыргазының даргазы Е.Грачеваның саналына улаштыр Чазак Даргазы мындыг үнелел кылды. Школа, хоочуннарның киржилгези-биле бо анык чагырыкчы 300 тонна тарааны ажаап өстүрген. Дүжүттүн хемчээли гектардан-на 16 центнер. Кижиги, ылаңгыя өөредилге назынныгларга, кат болгаш чимис чаагай ужур-дузалыг. Ычангаш суму чагыргазының даргазы катчимис өстүрер садтың ажылын эки организастаан.

— Куранга байып орган эртемден Борбак-оол Балчырны ажилдаар кылдыр Эрзин кожуунга мен аппаратым. Көдээ ажыл-агый эргелелин ол удурту

бергеш, мал, чер ээлеринге чаартылгаларны чоруткан. Эвээш үе дургузунда ол бүгү көстү берди. Бирээде, мал бажын күрүнө дотациязы алыр дээш мегелээр чорук соксаан. Шын эвес бижидилге кылыры бөгүндө шуут читкен. Хууда малдыглар бир кооперация кылдыр эде тургустунган. Бо дуржулга өске кожууннарда мал ээлеринге улуг өөөредиг, ажыглаар үлегер. Ийиде, биче сайгарлыкчы чоруктун фондунда 900 муң рубль мөөң-неттинген. Баштайгы бир чыл дургузунда 60 өрегеге мал садып алыр дузаламчы көргүзөр арга бар. Дараазында ук сан-чугагай оон-даа немежир. Эртем езузубиле туруш ол-дур — деп, Шериг-оол Дизижикович демдегледиди.

Билдилгиг, ажылды шын организастап турарларга даяныры — кол күш. Көдээ ажыл-агый эртеми, кадрлар-биле көдээ ажыл-агый четчелеттинер. Новосибирск, ында кадрлар белекчээр дээди өөөредилге чери-биле харылзааларын тургустунганы магадылалдыг. Тыва биле Сибирьниң улуг эртеми сырый харылзааларыг.

Кызыл кожуунда куш фабриказының директору Анатолий Ундезинниң мурнунга улуг сорулганы Шериг-оол Дизижикович

тургускан. Куш бажын өстүрер, Саян артындан тырлып кээп турар «Буштуң бутчуктарын» — куш эттерин республика девискээринден үндүр төвер. Ол ажылга бир дугаарында акша-хөрөңгиле деткимчени удуртукчу алыр.

Машина болгаш оон дериг-херекселдериниң парыгын экижидеринге кичээнгейни «Тыва аграр хандырылганың» удуртукчузу Юрий Тыхеевтин салбайн турарын Ш.Д.Ооржак таарзын-маанын шүгүмчүлзэн. Чаңгыс аай техниктиг политикага ооң чамдык чорудулгалары шуут удур болу берген. Ол дугайын кожууннарда МТС-тер херечилеп турар.

Түннелинде Ш.Д.Ооржак дараазында айтырыгларга доктааган. Сүт, эт болбаазырадыр бүдүрүлгелер Чазак Даргазының доктаамал кичээнгейинде. Дузаламчы акша-хөрөңгини шын ажыглап, хереклекчилер-биле харылзааларны калбартыр, өөширелер-биле бир дугаарында санаажыр. Өрелигде — өөделевес. Ычангаш мал ээлери боттарының продукциязын өскээр, чамдыкта чиик акшага саарар ужурга келир.

Бөгүнгү хуннер — улуг ажылдык эгези. Россия, Сибирь рыногунун калбартырынын хемчег-

лери чоруп турар. Ол дээрге боттун күжү, арга-дуржулгазы-биле акша ажылдап алырының, олча-ажык тып үнериниң үе-чадазы келген. Бо талазы-биле бааза Тывада бар. Мал, чер ээлери, көдээниң тыва эртеми хевирлеттинген. Болбаазырадылганың эде тургустунушкуну, технология чарыглыг чоруп турар. Кончук онзагай технология-биле спирт заводу Сукпака туттунар. Эм шынарлыг ак чем болур хымысты тускай эмнелелер манай берген.

Бистиң келир үевис уругларның херегелелинге уткуштур базым кылырынга республика чаяаттыганын. Уруглар аш-чемин бүдүрер черге экология талазы-биле эң арыг эт, сүт бүдүрүлгези хереглеттинер. Бызаа, молдурга, анык шээр мал ээдин бүдүрер дээш шилилге тургустунар. Ол эт-чеминг өртээ анаа продукциядан ийи катап улуг. Тус черниң кадыг-дошкун агаар-бойдузунга тааржыр дүктүг, чүдүктүг хеп аймаан бүдүрер пөс-таавы фабриказы чаа технология-биле туттунар. Ычан республиканың чурттакчы чону чылыг хеп-биле боттары боттарын хандырап. Көдээ суурларның ажылы экижириге, Кызыл хоорайже сектүр чоруктар чавырылар.

Арапчор ОКСУР.

Эрткен средада Улуг-Хем кожууннун Культура бажының кожууннун чонну ажылга хаара тудар талазы-биле төвү ажыл чок кижилерниң ярмарказын организастап эрттирген. Ярмарканың ажылына Чонну ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг күрүнө албанының Тыва Республикада Департаментизиниң башкарыкчы специализи Павел Очур, кожуунда ажыл чоктар-биле ажыл чорудар төптүң директору Николай Сарыглар, ында ажылдап турар специалистер, сумуларның чагырга даргалары, ажыл-агый удуртукчулары, журналистер дээш, өске-даа ажыл берикчилери, чалатканнар киришкен.

Ярмарканың негелдези-даа ыңдыг, ажыл чок хамаатылар боттарының холу-биле аргаан, даараан, чазаан чүүлдерин болгаш хлеб кылыгыларынын янзы-бүрү хевирлеринден кылган чөмөрни делгезен. Бодун боду ажыл-биле хандытынар сорулганың теви-биле тускай бизнес-планы ажылдап кылгаш, ону камгалаар. Суурлардан келген ажыл чок кижилер конкурса белек-кээ чүүлүндө ангыда, албан бир концерт номерин күүседир, а ажыл берикчилери кымынның организациязында кандыг кылыпкы дег чүүлдер барын дындадыр. Бо бүгү чүүлдерин түннелдерин үндүргеш, шылгарааннар тускай шаңналдарны алыр.

2002 чылдың түннели-биле алырга, кожууннун ажыл чоктар учедунда 1244 кижиги бар, ажыл чок деп статусту 1043 кижиги алган. Учурта 16 хардан 29 харга чедир 458 кижиги, оон иштинден школа доозукчуларындын 78, ПТУ-нун 40, ортума өөөредилге чериниң 11, дээди өөөредилге черин дооскан 6 кижиги бүрүткээн.

Бо үениң дургузунда ажыл чок кижилерниң алыр пособиенге 10070,8 муң рубльди төлзөн; янзы-бүрү чылдаганнарга материалдыг дуза дээш 27,9 муң рубльди үндүрген, тускай курстарда өөренип турар сургуулдарга стипендия кылдыр 27,9 муң рубльди база эрте пенсиялап үнгени дээш 124,5 муң рубльди хамаатыларга төлзөн. Нийтизи-биле бо чылын төптү таварыштыр 3 ярмарканы организастаан болгаш ынаар 17,2 муң рубльди чарыгдан. Шак мындыг кыска түннел-көрүзүлөр-биле чаңчыл езугаар болуп эртип турган ажыл чок кижилерниң чыл төнчүзүңү ярмарказын төптүн даргазы Николай Чозарович Сарыглар ажиткаш, ажыл берикчилериниң дузазы-биле ал-

дынып чоруткан хемчеглерниң дугайында илеткелди кылды.

Улуг-Хемде кожуун төвүндө ангыда 10 суму бар. Суму бүрүзүнүң чагырга даргалары боттарының хамаарылгалыг кижилери-биле тускай ажылды организастап турар. Чижээ, Торгалыг суурда 199 кижиниң чүгле 12-зи бо чылдың дургузунда боттарына тааржыр ажилдарда тургустунган. Арыг-Бажының учурта 82 кижиги турар болза, 142 кижиги ажылга тургустунуп алыры-биле дилег билдиришкенин кирирген, оларның аразындан 5-и ажыл-биле хандырттыганын. Мындыг хевирлиг чүүлдерни өске-даа суурлардан көрүп болур.

Эрткен чылын түр үеде чонну ажыл-биле хандырап сорулганы боттандырып, чайгы куш-ажыл лагеринче муң кире анык оолдар, уругларны эвилелдзэн. Олар ажылдавышаан, дыштанылганы хөглүг эрттирген. Маана ылаңгыя Торгалыг, Ийи-Тал база Шагаан-Арыг хоорайның школалары идепкейлиги киришкен. Көдээ суурларга ажыл чок кижилерниң киржилгези-биле каскы, күсүк сезоннун ажылдарга эвээш эвес кижилерни хаара туткан. Тускай өөөредилге чөмөрлениң доозукчуларын ажылга тургузары-биле ол-бо ажыл-агый удуртукчулары-биле керээлерни чарып, хемчезен ап тургаш, нийтизи-биле 44 доозукчунун салым-чолун тускайлап шийтпирлзэн.

Ол хун болуп эрткен ярмаркага Торгалыг суурдан Галина Даваева Мижиттин уруу Чечена-биле 5 чыл дургузунда кылган, тыва угулзалар-биле хээлеп каастаан хевизи, Арыг-Узүүнүң «Найрал» клубунун бөлүк кижилериниң торгудан болгаш алгынды даараан тыва хептери, бөрттери, шай-дус хавы, оон-биле катая туткужу,

Арыскандан Наталья Дакпаковна Хандының даараан тыва тону дээш, өске-даа чүүлдер онзагай-биле илереттинген. Чапгааны чаяан азыраар дзэн ышкаш, чамдык ажыл чок кижилер каш санныг пособие акшаларынче көрүп алгаш, учуртан үнүксезин бодаарын Николай Чозарович демдегледиди. Бир эвес өгбүлениң кайызы-даа ажыл чок болза, ай санында олар 970 рубльди, ыңчалза-даа пособиени алыр хемчээли ажы-төлүнүн санындан база хамааржыр.

Турум ажыл чок-даа болза, өдээнде мал-маганны азырап, ногааны, картофельди тарып алгаш, ап олурап пособиезин кадып тургаш, чонга бир-ле эки, ажыктыг чүвени кылzymза дзэн

хереклекчилерниң дилеглерин, чагыгыларын хандырып шыдаптар багай эвес бүдүрүлгө чери бар. Ол болза Шагаан-Арыг хоорайда хуу сайгарлыкчы Орлан Начин-оолович Кошкар-оол бажын иштиниң эт-севин кылыр тускай мастерскаяны ажиткан. Баштай Орлан бо ажылын дунмазы-биле иелзэн бичии өрээлге кылып эгелзэннер. Ам олар төптө «Бура» кафезиниң чанында 300 дөрбелчин метр черде көжүп келгеннинден бээр 1 чыл болуп турар. Алышкылар эге дээрзинде стол, сандай, чемненер өрээлдин бөлүк шкафтарын кылып турган болза, ам мырыңай коллектив көвүдзөн, чагыглар кыр-кырындан үзүктөлбейн кээп турар. Оларның кылган херекселиниң ниити өрте-үнези кылган эт-херек-

одалга системазын кылып алган. Олар чоорту үнүштер өзүмнери өстүрер телицианы ажыдарын планнап, ажыл чок аныктарны өгөрдө, нога өстүреринче эвилелдзэрин бодап турар. Ажыл чок кижилерни бир-ле чүвеге хаара тудар дээш чедишкенин ажилдап турар суму чагыргаларына Арысканны, Эйлиг-Хемни, Ийи-Талды база хамаарыштырып болур.

Сезоннук ажилдар доктаамал ажыл чок кижилерге немелде ажыл бээринге эң-не таарымчалыг үе. Чодураа суурдан бо күзүн Бады Борис кымдан-даа хөй капустаны ажааган. «Чылангыг» бүдүрүлгеден Бады Владимир тараа ажаалдазынга болгаш мал чеми-ниң белеккелинге идепкейлиги киришкеш, ярмарканың тускай

Ажыл чоктар ярмарказы ХААРА ТУДУКЧУ ТӨП

бодалдыг кижилерниң саны база эвээш эвес болду. Чодураа суурдан Михаил Дажыпан, өөнүң ээзи Наталья Ханды, дунмазы, күдээзи-биле демнежип тургаш, биче бүдүрүлгө «Кадыг» деп безерек хлеб быжырап черни ажайдар дээш, бизнес-планынга чөпшээрелди манап турар. Олар кайызы-даа моон мурнунда фермага ажилдап турганнар, совхоз дүжөргө, ажыл чок арткан. Бо хуннерде хлеб быжырап черниң улуг ажилдарын кылып алган, ам чүгле дериг-херексел-биле четчелеттинери арткан. Ийи-Тал суурдан ажыл чок Долаана Шадып ярмаркага бодунун быжырган хлевин, пирогун, булочказын эккелген. Ол улаштыр бичии дээрбе тургузар, далган боттарының алаарга пекарняны улгаттырап планныг. Бо бүгү ажилдарга дузалажыр улугу: дунмазы Айдыс, чавазы, оларның 5 ажы-төлү кады ажилдаарлар.

Шыдал-быралыг, машина-техника, акша-мөңгүн муңзаваз кижилерге деннешпезе-даа, чүгле хоорайның бодундан эвес, а кожа-хелбээ суурлардан келген

селдин хемчээлинден, ону кылган материалды өртээндө, шынарындын хамааржыр дээрзин Орлан Начин-оолович чугааладыр. Чагыглар хөй болур болзала, ажыл үзүктөлбөс, кирген акша-биле херектиг материалдарны тыптынып ап болурун хуу сайгарлыкчы тайылбырлады.

Ажыл чоктун берге деп чүве-зин көргөн кижиги бир-ле түннелди чедип ап болур дээрзин үстүндө чижектерден түннедим. Арыг-Узүү суму чагыргазының даргазы Мерген Очуровичиниң ук суурга хаван фермазын тургузар дзэн эгелзешкени арыг-үзүүжүлениң ажыл-биле хандытынар изиг күзелениң бир аргазы болур. Кандыг-даа кижиниң амьдыралга бдыжы туружу албан шаңналды бээр. Шак ыңдыгыларның бирээ-зинге Арыг-Узүү суурнун «Найрал» клубунун удуртукчузу Руслана Лопсанчаповна Монгушту хамаарыштырып болур. Ол октаттыган садыг орнунда клубту, даараныр цехти, столоваяны, аныктарның дискотека эрттирер черин ажиткаш, боттарының күжү, ажилдап алган акша-зы-биле эң берге айтырыг —

шаңналдарына төлептиг болганнар.

Эрткен чылын департаментиниң кожууннарда төптөр аразына организастаан конкурсуна Улуг-Хем кожуун мурнакчыларның санынче киргеш, чаа үениң техниказы — ксерокс-биле шаңнаткан. Төптүн улуг бухгалтерии Мария Монгушовна Шожукпанның, чолаачы Эдиктин, анык специалистерниң бо ажылга бүгү тала-биле киржилгези улуг дээрзин демдегледим.

А ниитизи-биле ярмаркага келген аалчылар, чалатканнар Культура бажынындын кижиги бүрүзү Чаа чыл таварыштыр сагыш-сеткили өөрүшкүлүг, түннелдери, чедишкенин дээш дакпыр-дакпыр шаңнал-макталдарга төлептиг болганнар арбын болган. Байырлал кымга-даа уттундурбас. Моон алгаш көөрге, турум ажылга кирер күзөл бар-чок-даа болза чон бодунун амьдыралына кызымак. Ол дээш төптүн ажилдакчыларында хүн бүрүнүн сагыш салышкыны күштүг деп болур.

Чымысмаа МОНГУШ.

Чазак Даргазының ажил-албаны

СЕССИЯНЫҢ ТҮҢНЕЛИНГЕ ХАМААРЫШТЫР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак республиканың массалыг информация чепсектеринин төлээлекчилери-биле декабрь 20-де ужурашкан.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының бирги сессиязының чедиги хуралына ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчыларын, экономика сайыдын томуйлаарына чөпшээрел бээр айтырыгны чугаалашканының түңнелинде, хамаарышкан айтырылларга ол харыйлаан. Чазак Даргазының сессияга кириген сес кандиданының чүгле ийизи томуйлаарына чөпшээрелди алган.

Журналистерниң айтырыгларына Шериг-оол Дизижикивич харыйлап тургаш, чажыт бадылаашкынның түңнелинде мээң чөпшээрел алыры-биле кириген оралакчыларымның хөй нуруузунга депутаттар удур бадылашлар, орта мээң хамаарышгам анаа, ол дээш дүвүрөвес мен деп чугаалаан. Эрге-чагырганың күсөкчи болгаш хоойлужудулга органнары кандыг-даа таварылгаша республиканың, ооң чонунун эрге-ажыы, сонургалы дээш

кады ажилдажылганың, бот-боттарын билчириниң аргаларын дилеп тывар ужурулг болганда, бо айтырыгны чидиглендирген херээ чок. Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының чаа эрткен сессияга бадылатпаан оралакчылар депутаттар-биле сырый харылзаалыг, бир демниг кады ажилдаваанындан олар үнелелди ап шыдаваан деп, ол санаан. Тываның парламенти чаа тургустунган, ажил-чорудулгазын эгелеп, хөндүп бар чыдар чүве болганда, депутаттарның аразында политиктиг үзел-бодалын илередиксээр чамдык кижилер үнүп келир чадавас. Ынчалза-даа орта хамаарыштыр дүрген түңнел үндүрүп шыдавазын айтыркан. Чазак Даргазының оралакчыларына, экономика сайыдына томуйладыр кандидаттарны Чазак Даргазы Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Регламентининге дүүштүр кирирерин дыннаткан.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының ажил-чорудулгазына Чазак Даргазының хамаарылгазын журналистер сонургап айтырган.

Ийи палатаның даргалары-биле чаңгыс эвес удаа ужуражып, ажил-чорудулгазының дугайында чугааны кылганын Шериг-оол Дизижикивич дыннаткан. Улуг Хуралдың үстүкү болгаш адаккы палаталары ажилдап эгелээн: комитеттерни, комиссияларны тургускан, канчаар ажилдаарының регламентилерин бадылаан. Амгы үеде ажил-агый хандырылгазын чогумчударын кириген. Төлээлекчилер палатазының ажилдаар бажыңы чок. Мону шиитпирлээри-биле депутаттардан, Чазактын ажил-агый эргелелиниң ажилдакчыларындан тургустунган ажилчын бөлүктү тургускан. Удава Улуг Хуралдың ийи палатазы регламентилерин езугаар ажилдап кириптерин түңнелинде Чазак Даргазы чугаалаан.

Бистиң корр.

Юбилей

ТЫВАНЫҢ ТӨЛЕПТИГ ОГЛУ

Тыва күрүнениң үндезилекчизи, Даа кожуунун оңу ноены Буян-Бадырғы Монгуштуң 110 харлаанынга тураскааткан байырлалды Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы Чадаана хоорайга декабрь 20-де эрттирген.

Тыва күрүнениң үндезилекчизи Буян-Бадырғы Монгуштуң 110 харлаанынга тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен. Анаа Буян-Бадырғының төрелдери, ТР-ниң Чазаның, кожууннарының төлээлекчилери, эртеменнер болгаш өскелер-даа киришкен.

Буян-Бадырғы Монгуштуң 110 харлаанының дугайында илеткелди Чадааның Буян-Бадырғы аттыг музейниң ажилдакчызы В.М.Пүрүнаа, эдеринчи илеткелди эртемен, төөгү эртеменериң кандидаты М.Х.Маңнай-оол кылган.

Буян-Бадырғы Монгуш 1892 чылда Барың-Хемчиктин Аянга-тыга төрүттүнген. Ол Тываның эне-эртем-билиглиг кижилеринин бирээзи чораан. Бүгү-тываның Тургузукчу хуралы 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Танды-

ның Атамановкага (Суг-Бажына) болуп эрткен. Аңаа Танды-Тыва Арат Республиказын тургузар дугайында төөгүлүг резолюцияны болгаш ТАР-ның Үндезин Хоойлузун хүлээп алган. Бүгү-тываның Тургузукчу хуралын чыылдырарының белеткелин чорударына, ону удуртуп-башкарып эрттиреринге Буян-Бадырғы Монгуш улуг рольду ойнаан. Ынчангаш ону Тыва күрүнениң үндезилекчизи деп санап турар. Ол үеден эгелээш Буян-Бадырғы 1929 чылдың октябрь айга чедир ТАР-ның политиктиг болгаш күрүне амыдыралын эргелеп-башкарына идепкейлиг кижип, Тываның чаа күрүне тургузуун быжыглаарына, чурттуң хөгжүлдесинге улуг салышкынын кириген. 1930 чылда актыг Буян-Бадырғы кара нүгүл-биле буруудаттыргаш,

дээди хемчег-биле шииттирген. Тываның болгаш Даа кожуунун төлептиг огулун арыг адын катап эгидери-биле ооң херээн ам-даа агартпаан. Бо дугайында илеткелчилер делгеренгей-биле чугаалаан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Тываның күрүнениң үндезилекчизи Буян-Бадырғының 110 харлаанының байырлыгын демдегледип турар Чөөн-Хемчик кожуунун чонунга, Буян-Бадырғы аттыг музейниң ажилдакчыларына байыр чедирген бижикти чоруткан. ТР-ниң Чазак Аппаратының девицкээр хөгжүлдесиниң болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары-биле демнежип ажилдаар эргелелдин начальниги Борис Сат ук байыр чедирген бижикти хуралга номчааш, хүлээди берген.

Буян-Бадырғы Монгуштуң төрелдери ону агартыр дугайында дилег-билдиришкенин ТР-ниң Дээди судунче кириген.

Бистиң корр.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АП КӨРҮҢЕР

Тожунуң кожуун төвүнде "Өг-бүле, ие-чаш төвү ажилдап турар. Аңаа приют дээш урулгар чөмгөрерден башка, орта кылган ажылы-даа көзүлбөс. Ооң орнуна ону кырганныр бажыңы кылдыр эде кылза кандыгыл? Бо кожуундан кырганныр интернадына чедери берге болгаш интернаттарга хосталган чер манаары база бар. Моон барган кырганнырны дедир чанып кээри мырынай берге, кырган улус чер-чуртун сакты бээр болгай. Дөргүл-төрели-даа барып чедип ужуражыры болдунмас. Өске кожууннарже автобус-туг, машиналыг-даа чедип болур. Баштайгы дээрзинде 5-10-даа олуттуг интернат болза амыдырал байдалы берге кырганнырга эки-ле боор-дур ийин. Бистиң бо дилээшти кожуун чагырга чери кичээнгейге ап көөрүң дилеп, оларга идегедивис."

Х.В.АК, У.Э.МААДЫ.

Тоора-Хем суур.

Профэвилелдерде КЕЖИГҮННЕРНИ КӨВҮДЕДИР

Декабрь 19-та республиканың профэвилелдер активинин хуралы болуп эрткен. Анаа республиканың профэвилелдер активтери профэвилелдерге чаа кижигүннерни хүлээп алырын, Кызыл хоорайга профэвилелдер комитеттеринин даргаларының чөвүделин тургузарын база ону удуртуру-биле ооң даргазын сонгуп алырының дугайында айтырыллары чугаалашкан.

Ук хуралга илеткелди Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязының даргазы К.Х. Шавыраа кылган. Ооң чугаалаанындан алырга, Москва хоорайга бо чылдың август 28-те РФ-тиң Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының чөвүдели профэвилелдер кижигүннериниң санын өстүрер дугайында база ону кандыг арга-биле чорударының программазын хүлээп алган.

Ында айыттынганы болза профэвилелдер комитеттери ажилдакчыларын социал болгаш куш-ажыл талазы-биле эргелерин камгалаарда, чүгле проф-

эвилелдерде кирип алган кижилерни эвес, а кижигүн эвес ажилдакчыларның эргелерин камгалаар ужурулг. Ол ышкаш коллективтиг керээ чардынган организацияларда байдал чүгээр-даа болза, ында бактаап турар профэвилелдер кижигүннери боттарының эргелериниң дугайында сайгарып чугаалашпайн турар.

Профэвилелдер даргаларын бадылап алгаш, Кызыл хоорайның мэриязына адырлар аайы-биле дугуржулгаларны чарар. Үе-үе болгаш-ла анаа ужурылгаларны эрттирип, кылдынган ажилдарны түңнөп көөр деп турарын ол чугаалаан.

Бистиң корр.

Күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Куш-культура болгаш спортту хөгжүдеринге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үрүнелдиг ажилы дээш

"Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" Хүндүлүг атты

Куш-ажылдың болгаш спорттуң хоочуну Марталай Санаевич ООРЖАККА;

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК
Кызыл хоорай 2002 чылдың декабрь 20 №215.

Кызыл кожуун чагырганының спорт комитетинин даргазы Владимир Николаевич ПОЛЕВКЕ;

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының орук шимчээшкининиң айыыл чок чорук күрүне инспекциязының эргелел начальниги Эрес-оол Ооржак-ович ХААЖЫККА тышсыр.

ХООЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНДА: ХҮН БҮРҮ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бирги сессиязының чедиги, сөөлгү хуралының кол кезинин "ТР-ниң Чазаның даргазының оралакчыларын, саң-хөө болгаш экономика сайыттарын томуйлаарына чөпшээрел бээриниң дугайында" айтырыг тургускан. Айтырыкта хамаарыштыр кордакчыларның программазын дыңнаан соонда болган чажыт бадылаашкынның түңнели-биле сес кижиниң чүгле ийизи, тодаргайлаарга, И.Н.Товарищтай болгаш В.И.Лавриненко олар депутаттарның деткимчезин алган. А.Т.Конгар, Д.Д.Ооржак, С.Н.Сапова, Р.С.Баян, Е.Л.Осердцов бадыткал алырынга чугула 17 деткиччи үннерни албайн барган.

Бадылаашкынның түңнелдеринге хамаарыштыр сайгарылганы депутаттар кылгаш, дараазында түңнелди үндүргөн. Хоойлужудулга палатазының деткимчезин алыры-биле таныштырган кандидаттарның хөй кезии деткимче албайн барганын канчап-даа Чазакка удур туруушкун деп туруп болгу дег үнелелдер барымдаа чок болгаш чаңгыс-даа депутат ыңдыг сорулга салбайн турар. Өске талазында, Чазак-биле кады ажилдажылга дугайында билишкини бүгү-ле саналдаан айтырыллары саат чокка деткири ол деп билири база шын эвес. Амгы үеде тодаргай кижилерге хамаарыштыр бадылаашкынның түңнелдерин кордакчыларның чедир ажилдаваанында, депутаттарны боттарының ажылы түңнелгир болур болгаш оларның-биле кады ажилдажылга чогумчалыг болур дээрзинге бүзүредип шыдавайн барганында деп көөрү чөптүг. Депутат хүлээлгезин чаңгыс эвес удаа күсөдип турар Владимир Орус-оолдун бодунуң дуржулгазына үндезип айтып турары-биле алырга, күсөкчи эрге-чагырга-биле бадылаашкын бетинде чугаалажылганы чорудуп, чоннуң айтырылларын кады сайгарган соонда, ук айтырылларны шиитпирлээри чиик болур. Мурнунда хөй чылдарда Чазакка ажилдап келген амгы үеде Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Оюн бодунуң дуржулгазындан депутаттарның чизезин тургузуп алгаш, оларның-биле ужуражып, келир бадылаашкынга белеткенип турганын дыннаткан. Чазак Даргазының оралакчылары бедик болгаш харысалгалыг эргедужалды ээлээринге Улуг Хуралдың бадыткалын алып дугайын Тываның Конституциязында айтып каан болганда, ук айтырыпта депутаттарның талазындан база харысалга улуг болур ужурулг дээрзин ол айткан.

Ийи дугаар ээлчегде "Тыва Республиканың 2002 чылда бюджетинге өскерилгелер болгаш эдилгелер кириреринин дугайында" немелде айтырыгны чугаалашкан. Ук эдилге республика бюджетинин дугайында Хоойлука алды дугаар эдилге болур. Мооң мурнунда эдилгелерге хамаарыштыр сайгарылгалар үезинде инвестиция

программазына чөптүг эвес эдилгелерни киригениниң база хоойлу хажыдылгазының дугайында чаңгыс эвес удаа айткан турган. Депутаттарның айтырыгга хамаарылгазын Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы Виталий Вальковтуң кириген чижээ-биле тодардып болур: мооң мурнунда ооң сонгуттурган округундан депутат Доржукай турда, сонгукчуларның чагыллары күсөттенип турган, ам Вальковту сонгуп алырга, планга кирген турган тудулгар канчап болдунмайн барганын деп айтырыгга чүү деп харыйлаар аайы тывылбас. Чүге дээрге сонгукчуларга кандыг чылдагаан-биле чагылгар күсөлдеси сонгаарлаттынып турары хамаанчок болгай. Ынчангаш планга кирген чүүлдерин күсөттенирин чедип алыр сорулга депутаттарның туружу үндезилеттинген.

"Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының статусунуң дугайында" айтырыгны катап сайгарыла чорудар ужуру тургустунуп келгени-биле сонгаарлаткан. Чүл дээрге сессия хуралының ажылының ийи дугаар хүнүнде, азы декабрь 20-де, республиканың прокуратуразындан ук хоойлу телевиделинде федералдыг хоойлулар-биле чөрүшкөк чүүлдер барын айткан чагаа келген. Документинин кирген хуусаазын барымдаалап, айтырыгны баш бурунгаар белеткээр арга чок болганы билдингир. Арткан ийиги номчулгага көрдүнгөн айтырылгар чогуур дүрүм езугаар хүлээп алдынган.

Республикага немелде 150 млн. рубльди Күрүне Думазының депутаты К.А.Бичелдейнин "Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылга органнарын организаастарының ниити принциптеринин дугайында" федералдыг хоойлука өскерилге кирир дугайында идепкейин деткиринин дугайында айтырыг магадылаан. Ук хоойлуңуң Тывага хамаарышкан чүүлүнге "абориген" азы үндезин чон дээн чүүлдү "биче-буурай" чоннар деп эдерин депутат саналдап турар. Чүге дээрге биче-буурай чоннар көрдүнгөн чиигелделер хөй болуп турар.

Чечена БУЛЬГОВА.

Чоокта чаа телевизорга "Водоканал" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң ажылдаар черинден ийи компьютерни оорлап ашпарган деп чарлап дыңнаткан. Каш хонганда "Эфир" солунга оон дугайында бижип дыңнаткан. Медээлерниң дамчыдып турары-биле алырга, оорларның "Водоканал" ККБ-ге чедирген когаралы 100 муң рубль деп турар.

Ол-ла дораан хоорайга янзы-бүрү чугаалар тарай берген. Ийи компьютер эвес, 6 компьютерни бүрүн дериг-херекселдери-биле оорлап ашпарган деп чугаалажы берген. Оорларның бүдүрүлгеге чедирген когаралы 100 муң рубль эвес, чартык миллион рубль чеде берген-даа джжип турган. А херек кырында чүү болганын? Ону тодаргайы-биле чугаалап бээрин "Водоканал" ККБ-ниң директору Владимир Александрович ФАЛАЛЕЕВТЕН диледим.

— Дамчыыр чугаа дамчыыр чугаа-ла болгай, орта кижиги бүзүрээри берге. Чулчуркчулар чүнү-даа чугаалап болур. Ийи компьютерни оорлап ашпарганы шын. Ниити чедирген когаралы 98 муң рубль. Аас-кежик болуп, арктан оргтехникага дегбээн болган. Чүглө компьютерни сонугураган хевирлиг оорлар болду. Биске көөрдө "Тываэнерго" АН хей компьютерни бистиң мурнуу чарыкчыларга оорлатты. Ол хамаанчок республика прокуратурасынче кирип оорлап турар апарган. Моон алгаш көөрге, чангыс бөлүк оорлар ол херектерни үүлгедип чоруп турар хире. Хамаарылгалыг органнар бо байдалды онзагай өөренип көөрү чугула.

— **Бо болушкунун сөөлүндө кандыг түннел үндүрдүңер, черле эпчок болгай, коллективке дүвүрээзиниң байдал турду бе?**

— Оорнуң дугайында чогуур органнарже дамчыткан бис. Камгалалды күштелдирген. Оон өске чүнү кылыптар бис, бисти камгалаар албан чери бар-дыр.

Коллективке улуг дүвүрээзин болбаан. Кижиниң сагыжына эпчок-ла боор чорду. Чыл санында санап келген баазалыг көргүзүлгелерин чидирип алыры хомуданчыгыдыр. Коллективте чангыс чыл эвес ажылдап келген бедик мергежилдик кадрлар бар, ону катап тургузуп алыр бис. Шупту албан черлери моон мурнунда турган чурум езугаар ажылдап турар. Бот-боттарынысты кезээде деткижи чоруур бис. Бо хүннерде суг чыылдазында, канализация-насос станцияларында, арыглал объектилеринде ажыл бодунуң ээлчээ биле чоруп турар. Болган таварылганың дугайында Хову-Аксында, Шагаан-Арыгда, Туранда, Чаа-Хөлде турар бистиң бүдүрүлгелерге дыннадып, серемчилелдик болурун сагындырдыбыс.

— **Чугаа силерниң албан чериниң дугайында болу бергенин ажыглап, бистиң номчукчуларга бүдүрүлгенин ажыл-ижиниң дугайында тодаргайы-биле чугаалап көрүңерем, Владимир Александрович. Соок сугну канчаар ап турарың, канчаар**

биске чедип турарың дыка хей кижилер билбейн турар. Мен безин ону эки билбейн чордум, борта келгеш, силерниң адырлар аайы-биле чоруткан технологияларны көрүп тургаш, ужукыдың биллип алдым.

— Ол шын боор. Бистиң ажылчылыгың дугайында сөөлү чылдарда парлагга ховар бижип турган. Бижип-даа турган болза, анаа кыры-биле чоруп турган. Бистиң коллективтин ажылының дугайында чоннуң чедир билбейн турары чөптүг. Соок суг чок болза, кижиги хондур чурттап шыдавас. Шыны биле чугаалаарга, кызылчуларның тынын ап турар улус-тур бис. Эскээр чугаалаарга, чурттаарының дүлгүүрү бистиң холу-вуста. Амыдыралдың үндезини сугну казып тып алыры ыңдыг-ла амыр эвес.

Владимир Александровичниң чугаалап оорары шын. Арыг сугну бажыңнарга, албан, бүдүрүлгө организацияларыңга чедирер дээш, эвээш эвес күштү үндүрүп турар. Ону казып тып алырының технологтуг чорудулганы бир дугаарында суг чыылдырар станциядан эгелээр. Бежен метр ханы черден күштүг насостар биле станцияге үндүр сордуруп. Орта келген сугну кончуг таптыг хлорлааш, оон кол суг дамчыдар хоорзалар дамчыштыр хоорайның чурттакчы бажыңнарынче чорудар.

Мен хоорайның суг дамчыдып турар кол станциязынга чордум. Септекчилер мастерскаясында, гаражта, станцияның лабораториязының арыг-силини магададым. Ажылчыңнар ажылдаар черин хүндүлөп, үнелеп билирин эскердим. Ол хире нарын ажылды кылып турар ажылчыларның ап турар шалыңы мени кайгатты. Канализация-насос станциязының операторунун бир айда алыр акшазы 3 муң рубль.

Хоорайның парк аксында бир дугаар станцияның ниити байдалы дүвүренчиг. Дөртөн чыл бурунгаар туттунган болгаш шупту боду үрелип, буступ дүжериниң кырында келген. Чазын суг дамчы бээрге, станцияның байдалы шуут айылдыг апаар. "Водоканал" ККБ-зи каш удаа септеп кылып келген. Эргижирээн тудунун демир-бетон ханалары буступ дүжериниң кырында. Ам чүглө чаа станцияны тудары негет-

тинип турар. Бир эвес ону дарый кылбас болза, хоорай чурттакчыларының үштүг бири суг чок артып болур. Бо мээң бодалым эвес, бүдүрүлгениң специалистери ыңчаар чугаалап турду.

Нарын байдал чүглө хоорайның суг чыылдырар станциязында эвес, хоорайның соок суг дамчыдар демир хоорзаларында берге байдал тургустунуп келген. Ол демир хоорзаларны дөртөн чыл бурунгаар кылган, элөп эргижирээш, дат чип каапкан. Озал-ондак ол хоорзаларга болганчок-ла болу бээр. Айылыдыг байдалды өөренип көргөш, бүдүрүлгениң септекчилери, дунзаалакчылар, чолаачылар доктаамал дежурныйлап турар. Шыны чугаалаар мен, сөөлү он чылда хоорайны соок суг-биле хандырылга үзүктөлгөн деп чугаа турбаан. Чылыг суг бир ай чартык, ийи ай келбейн баарыңга шуут чаңчыгып калган болгай бис. Бо чылдың эгезинден бээр чер иштинде суг дамчыдар хоорзалар ийи улуг үрелишкени болган. Амдызында чер иштиниң хоорзаларының кайы

дуржулгалыг специалистер бар. Кол сорулга — эвээш чарылдалды үндүрүп тургаш, дүргөн септеп кылыры. Ол талазы-биле улуг өртектиг, нарын дериг-херекселдер садып алыр аргавыс чок. Чүглө боду-вустуң дуржулгалыг ооргаланыр-дыр бис. Бистиң ажылдакчыларымыс хоорайны кажан-даа соок суг-биле хандырар талазы-биле берге байдалга таварыштырбаан.

Чамдык та соок суг-биле хоорайны хандырар талазы-биле бергедейш-киннер туруп кээр-дир. Чи-жээлээрге, бо чайын кончуг берге байдал тургустунуп келген. Чер иштиниң суунуң деңгели турар хемчээлинден оранчок бада берген. Суг чыылдырар

кожууннарның удуртукчулары бистиң айтырыгыларымыска кончуг кошкак кичээнгей салып турар. Суг силерниң херээнер дээр чыдып калган хөөннүг удуртукчулар кожууннарда эвээш эвес. Бичии суг дамчыдар хоорза үрели бээр азы мотор ажылчың

"Водоканал" — хоорайның тыны

СУГ - АМЫДЫРАЛДЫҢ ҮНДЕЗИНИ

үзинде үрелишкени болу бергенин тодарадыптар прибор бүдүрүлгедө чок, чоорту ыңдыг прибор тыпты бээр дээрзинге бүзүрелим улуг.

— Суг меңээ дириг амьтан-биле дөмей — дээш, кол инженер Валерий Маныкай улаштыр чугаалады. — Бир эвес силерде суг талазы-биле байдал эки турар болза, ол меңээ база-ла ыңдыг болур.

— **Чер адаанда чыдар демир хоорзалар үрелгеш, суг чер кырыңче үнүп, хоорайны бергедеди бээр болгай, оон үрелген черин канчап тып алыр-дыр силер, Валерий Кок-оолович?**

— Бо дээрге кончуг нарын ажыл-дыр. Ол талазы-биле арга-

станцияның насостары суг эвес, агаар сордургаш турупкан. Ындыг таварылгада чер адаанда ханы чыдар сугларны сордуруп күштүг насостар турган. Ону кончуг дүргөн ажылдадып, хемчээн алган бис. Ол дугайында кызылчулар чүнү-даа билбээн, соок суг-биле хандырылга-даа үзүктөлбээн.

— **Кызыл хоорайның байдалы билдине берди, катууннарның чурттакчыларының суг-биле хандырылганы кандыг байдалда чоруп турарың, ону кысказы-биле чугаалап көрүңерем, Владимир Александрович?**

Бис чоңга агаар дег херектиг, ажыктыг чүүлдү кылып чоруур бис. Берге чүве чүдөл дээрге,

туруштан үнө бээрге, чоруп-ла оорар. Кол инженер Валерий Маныкай сургакчылаашкындан дүшпөс, доктаамал орукта чоруп чоруур кижиги апарган.

Хову-Аксында берге байдал тургустунуп турар. Кажан орта "Тывакобальт" комбинаты ажылдап турда, бүгү хандырылга организациялары оң чалгынының адаанга турган. Комбинат дүшкөн, орта турган организацияларны, бүдүрүлгелерни ведомстволар аайы-биле тарады октапкан. Биске соок суг, ону чыылдырар төп келген, өскээр чугаалаарга, эңне арыг, хирлиг ажыл келген. Участок начальниги Валерий Монгуш хемчээн ап-даа турар болза, күш четпейн турар. Байдал дыка берге турза-даа, боду-вустуң бар турган күжүвүс-биле шыдажып тур бис.

Бүдүрүлгениң ажылчынары хоорайның чурттакчыларын, албан, бүдүрүлгө черлерин соок суг-биле үзүктөл чок хандырар дээш, бүдүн чыл иштинде үзүктөл чок, ак сеткилдиг, күүседикчи чурум-биле ажылчын турушта.

В.САЯН.

ЧУРУКТАРДА: "Водоканал" ККБ-ниң кол инженери В.К.Маныкай; септекчилер Н.А.Глушенков, Ч.К.Куулар ажыл үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТӨЛЭЭРИ — ХҮЛЭЭЛГЕЗИ

Кызыл хоорайда чүглө чурттакчылардан аңгыда, 870 ажыл-уураар организациялар, биче бүдүрүлгелер, хуу сайгарлыкчылар "Абонемент" таварыштыр электри энергиязын ажылдап турар. Оларның биле үш инженер-инспекторлар ажылдап турар. Сөөлү чылдарда хуу сайгарлыкчылар биле ажылдаары бергедеп келген. Кышкы үеде олар киоскилеринге, хуу садыгыларынга электри энергиязын ажылдаар талазы-биле кандыг-даа керээ-дугуржулга чарбайн, көрдүнгөн хем-

чээлинден күштүг чылыдар электри приборларын ажылдап бээр таварылгалар бар. Оон түн-нелинде электри кабельдериниң четкилери, трансформаторлар өрттенип ажылдалдан үнер.

Электри энергиязын садып-сайгарар килдистиң инспекторлары хоорайның электри четкилериниң ажылдакчылары-биле кады электри энергиязын оорлап ажылдап турар кижилерни тудуп, торгап, оларга электри энергиязын бээрин түр соксадып турар. "Абонемент" ээлери ажылдаан

электри энергиязы дээш албан төлээр ужурлук хиреде, чамдыктарыңа ону теледири дыка берге. Чамдык хуу киоскилерниң ээлери солчуп чоруй баар, өрөзи артып каар боор-дур.

Эң берге айтырыгыларның бирээзи, үр үеде электри энергиязының өрттөн төлөвөөн чурттакчыларның база электри энергиязын оорлап ажылдап турган кижилерниң электри шугумун үзе кезип, хемчээн алы бээрге, инспекторларны эки-бак сөглээр, чамдыкта хол чеде бээр таварылгалар бар. Кызылда турар

2061 шериг кезээнге электри энергиязын бээрин соксадыр талазы-биле хемчегни ала бээрге, боттарының ажылдакчыларының күжү-биле электри-монтерну туткаш, "карцерге" (түр хоругдалга) олуртуп турган таварылга бар.

Инженер-инспекторларның ажылыңга мындыг бергедээш-киннер турза-даа, олар кандыг-даа керээ-дугуржулга чарып албайн, электри энергиязын оорлап ажылдап турар кижилерни кончуг дүргөн тодарадып, хемчээн ап турарлар.

Бүдүн Кызыл хоорайда элек-

три энергиязының ажылгалын хынаар талазы-биле үш инженер-инспекторлар ажылдап турар. Олар ажылыңга шуут четтикпейн баарлар. Ылаңгыя кышкы үеде. Штатты өстүрүп алыр дээрге, айтырыг база-ла акшага үзөр. Бистиң инспекторларымыс А.Г.Степанов, В.А.Сахаров, Г.И.Волошин — ак сеткилдиг ажылдап, мергежилеге бердинген кижилер.

Ольга СМЕРНОВА.
"Тывакоммунэнерго" ККБ-ниң электри энергиязын садып-сайгарар талазы-биле килдизиниң начальнигиниң оралакчысы.

Бюджет күүселдези

Тыва Республиканың Чазаа 2002 чылдын 11 айларында бюджет күүселдезинин баш удур түннелдеринин болгаш 2002 чылдын бюджетин канчаар күүседип болурунун дугайында № 952 доктаалды 2002 чылдын декабрь 16-да хүлээп алган.

2002 чылдын декабрь 1-де баш удур медээ езугаар алырга, Тыва Республиканың быжыглаан бюджетинде 4587,4 млн. рубльге күүседир тургаш, 4391,7 млн. рубльге азы 95,7 хуу күүсеткен бооп турар.

11 айларын дургузунда федералдык бюджеттен чыл дургузунда 3815,2 млн. саң-хөө дузаламчызын алыр тургаш, 3654,3 млн. рубльди алган. Оон аңгыда 170 млн. рубль бюджет чээлизин база алган. Бюджет чээлизинин талазы-биле 2003 чылче шилчээн еренин арты 186,8 млн. рубль бооп турар.

Хууда орулгалардан бюджетче 585 млн. рубль кирген, бо дээрге чыл планын 105 хуу күүседипкени ол. Хууда орулгаларывыс 2001 чылдагы өзүлдеден 1,6 катап хөй болганы илден-дир.

2002 чылдын 11 айларында республика бюджетинче үндүрүг төлевирлери: үлетпүрге — 102,7 млн. рубль, садыгга болгаш хөй-ниитинин чөмөннигезинге — 65,2; тудугга — 39; транспортка — 27,8; көдээ ажыл-агыйга — 3,2 млн. рубль болган.

Ынчанмыже чамдык бүдүрүлгелер болгаш организациялар планнинг даалгаларны күүсетпээнин хараазында садыгга болгаш ниитинин чөмөннигезинге үндүрүлгелер болгаш чылдалар 59 хуу, көдээ ажыл-агыйга — 72, чурталга-коммунал ажыл-агыйына — 91 хуу кирген.

Акциз чылдазынын планын 52,3 хуу, саткан өртектен үндүрүгү 61,1, хууда кижилерден боттуг орулганың чаңгыс аай үндүрүүн — 88, күрүнө болгаш муниципалдык өнчүден үндүрүгү — 94,7 хуу күүсеткен. Ноябрь айда 120,9 млн. рубльдин үлетпүр продукцияларын бүдүрген. Чамдык чижектер мындык: үлетпүр тудуг материалдарын бүдүрери 15 хуу, электро-энергетика 60,2, одалга үлетпүрү — 86,8 хуу күүсеткен. Арага бүдүрер «Саян-Алко» ААН ноябрьда 25 муң дал продукция бүдүрер тургаш, чүгле 5,3 муң дал продукция бүдүргөн. Бүдүргөн ыя хензиг продукциянын сайгарып шыдаваанындан, акциз чылдазын күүсетпээнинден ооң ерези 14 млн. рубль чедир өскөн.

Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелеринин беримчезинин деннели чавыс хевээр. 11 айлар дургузунда оларга акшаландырылышкынның янзы-бүрү үндүрүннөндөн 48,6 млн. рубльди үзүп бээрге, чүгле 17 млн. рубль үндүрүлгелерни болгаш чылдаларны кириген. Унитарлыг бүдү-

рүлгелеринин удурткучулары арыг орулгасын ажылгаарын боттускайлап шийтпирлеп, продукциянын бот-үнезин кара-туразында өстүрүп, чамдыкта харындаа күрүнө өнчүзүн оорлап, самчыгдал турар. Мооң ужурунда күрүнө өнчүзүнүң реестрин дүрген доозар ажылды Өнчү ямызы адырлар аайы-биле ямылар, ведомстволар боттандылары чугула апарганын доктаалда демдөглээр.

Чыылган өрөлери эвээжерди ажил уламчылап турар. Ноябрь 1-ге чедир арткан өрө 68,3 млн. рубль болган. «Тыва авиа» ААН-нин ерези 11,5 млн., «Тыва коммунэнерго» КУБ-туу — 10,8 млн., «Ак-Довурак ЧЭТ-ти» — 7,3 млн. «Тыва даг-дүг» комбинатты — 6,3 млн., «Республиканың одаар чүүл сайгарар» бүдүрүлгенин — 3,8 млн. рубль бооп турар.

Отчеттүг үеде бүгү кожуннар хууда орулгалар планын күүсеткен, Кызыл хоорай 4,6 млн. рубльге чедир күүсетпээр. Декабрь 1-де камгалаан бюджеттин чарыгдалдары 4112,9 млн. рубль болган, а планы 4587,4 млн. рубль турган.

2002 чылда республиканың камгалаан бюджетинин хууда кириер орулгалары план езугаар 613,2 млн. рубль, а ап болуру 647,6 млн. рубль чедип болур барымдаа бар.

Федералдык бюджеттен 8 млн. рубль чедир кирбээр, оон иштинде девискээрлерни хөгжүдер федералдык программага 2,2 млн., федералдык адрестиг инвестиция программазына — 5,2 млн., субсидияларга, субвенцияларга (орук ажыл-агыйынын) — 0,6 млн. рубль чедир кирбээр.

Тыва Республиканың Чазаа 2002 чылдын 11 айларында Тыва Республиканың бюджетин күүсеткен баш удур түннелдеринин дугайында ТР-ниң саң-хөө сайыдының оралакчызы Н.Т.Салчактың медээзин хүлээп алган болгаш бо чылдын бюджет күүселдезин долу хандыраар эргежок чугула хемчеглерин алырын ТР-ниң Үлетпүр ямызына, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чөм ямызына, бүдүрүлгелер, организациялар удурткучуларына дааскан.

Федералдык казначейство органнында ажиткан, 2002 чылдын республика болгаш тус чер бюджеттеринин учедунун талазы-биле агар саннар операцияларын 2002 чылдын декабрь 27-ге чедир доозарын Тыва Республиканың Саң-хөө ямызына дааскан.

Социологтук шинчилел

Чоннун бодалдарын илередир Бүгү-россий төптүн чонга салган айтырылганын түннелдеринден ап көөрге, Владимир Путинниң хууда рейтингизи октябрь айда 77 хуу турганындан ноябрьда 83 хуу четкен бооп турар. Президентиге сонгуткан езундан бээр ол хире бедик

көргүзүг турбаан. Эрткен чылын чоннун 23 хуузу бодунун президентизинге «бүзүрел чогу» илереткен болза, бо чылын 15 хууга чедир кызырылган. Чон чүү дээш бодунун президентизинге бүзүрел турарыл? Аңаа харынын таблицадан көрүнөр:

1. Идепкейи болгаш энергиязы дээш	33 хуу
2. Тура-соруктук шынары дээш	26 хуу
3. Чедингир чугаалап билири дээш	29 хуу
4. Күрүнө езузу-биле билири дээш	34 хуу
5. Шынчы болгаш хууда мөзүзү дээш	21 хуу

В. Путинни көрүксевес хөөнер бар, ынчалза-даа шоолуг эвес, мооң мурнунда ол-ла шинчилел төвү салган айтырылгына чоннун 30 хуузу материалдыг байдалы баксыраанын илереткен. А сөөлгү үеде күрүнениң Статистика комитети ноябрь айда шалын телевизорин ерези 36 млрд. рубль четкенин база дыңнаткан. Аш-чөм, бензин, эм-таң, коммунал хандырылга өртект-

терининг өзери уламчылап турар. Чон тургустуна берген ыңдыг бергелерни кымга «шамнап» турарыл? Чүнүң-даа мурнунда Чазакка (оон рейтингизи президентининден 2 катап чавыс), ол ышкаш депутаттарга, партия политиктеринге, улуг дужаалдыг дүжүметтерге шамнап турар. Россиянын чонунун 30 хуузу бюрократтарга, 20 хуузу депутаттарга бүзүрел турары илерээр. АИФ солундан.

Тудуп турар объектилернин смета өртөөн улгаттырар индексти бадылаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

2002 чылдын декабрь 11 № 933 Кызыл хоорай

Материалдыг курлавырларга, автотранспорт тарифтеринге, тудуг-монтаж болгаш септелге ажылдарында ажылчын разрядынын хемчээли эң адаккы денелге хамаарышканына холбаштыр 2002 чылда тудуг продукцияларынын өртөөн тодарыды-биле база тудугта өртект полтиказынын талазы-биле ведомство аразынын комиссиязынын 2002 чылдын июль 24-те протокол шийтпиринге дүүштүр күүсеткен ажылдар дээш, удур-дөдир санажылгаларны чорудары-биле Тыва Республиканың Чазанын доктаадыры болза:

1. Бюджет хөрөнгизинин күсели-биле акшаландыраар тудуг объектилеринге тудуг-монтаж ажылдарынын смета өртөөн индекстин 2002 чылдын ноябрь 1-ден боттан-

дырарын бадылаар.

2. Тудуп турар объектилернин смета өртөөн индекстин улгаткан индексин ажылгаарынын, санажырынын Чурумун бадылаар.

3. 1984 болгаш 1991 чылдарын каталогтарында кирбээр, амгы үениң материалдарын болгаш даштыкты продукцияларын ажылгаар үеде чагыкчы-биле дугурушканын езугаар херек кырында чарыгдалдарны барымдаалап тодарыдыр.

4. Бюджеттен аңгыда өске хөрөнгилернин күсели-биле тудуг чорудуп турар объектилерге айыткан индекстер күсе байдалдыг болур.

5. Чазактын инвестиция тудуг эргелели (Кавалай) 2002 чылдын ноябрь 1-ге чедир бүгү объектилерге кылган ажылдарнын күсеткен хемчээлдерин болгаш

садып алган материалдарын күүседикчилер-биле мурнунда чарган керээлерге, төлөөн авансыларга дүүштүр хынап тодарадыр болгаш тудуп турар объектилерге смета өртөөн индекстин индексин ажылгаар Чурумга дүүштүр эде санаашкыннарны чорудар.

6. Тыва Республиканың Тудуг ямызы 2003 чылдын I кварталында Тыва Республиканың Чазак хуралынга тудугта өртект тургузарынын чаа сметанорма баазанын ажылдап кылганынын дугайында информацияны бээр.

7. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

8. Бо доктаалдын күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Тудуг ямызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНДА

Тыва Республиканың Чазаа «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Хоойлузудулга палатазынга чугаалажып көөрү-биле кириер дугайында № 909 доктаалды 2002 чылдын декабрь 3-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазаа болза:

1. «2002 чылда Тыва Республиканын республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың хоойлу төлевилелинге өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Тыва Республиканың хоойлу төлевилелин чүүлдүзүнген болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Хоойлузудулга палатазынга чугаалажып көөрү-биле кириген.

2. Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлузудулга палатазынга бо хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрү үеде Тыва Республиканың Чазанын албан езузу-биле төлээзинге Чазак Даргазынын оралакчызынын хүлээлгезин күүседип турар ТР-ниң саң-хөө сайыды Р.С. Байны томуйлаан.

Тыва Республиканың Чазаа «Политиктиг репрессияларга таварышкы, агарткан кижилеринин эргелерин катап тургузар талазы-биле республика комиссиязынын дугайында Дүрүмүн болгаш ооң составын бадылаар дугайында» ТР-ниң УХ-ниң Хоойлузудулга палатазынын доктаалынын төлевилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Хоойлузудулга палатазынга чугаалажып көөрү-биле кириер дугайында» № 907 доктаалды 2002 чылдын ноябрь 30-де хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазаа «Политиктиг репрессияларга качыгдааннарны агартыр дугайында» РФ-тин 1991 чылдын октябрь 18-те № 1761-1 Хоойлузун күүседеди-биле база республиканын күүсекчи эрге-чагырга органнынын структуразынын өскерилгенинге холбаштыр:

1. «Политиктиг репрессияларга таварышкы агарткан кижилеринин эргелерин катап тургузар талазы-биле республика комиссиязынын Дүрүмүн болгаш ооң составын бадылаар дугайында» Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлузудулга палатазынын доктаалынын төлевилелин Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлузудулга палатазынга чугаалажып көөрү-биле кириген.

2. Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлузудулга палатазынга бо айтырыгны чугаалажып көөрү үеде ТР-ниң Чазак төлээзинге күш-жыл болгаш социал-политика сайыды В.С. Очур-оолду томуйлаан.

Тыва Республиканың Чазаа «2002 чылда медицинанын ыяап-ла камгаладылганынын Тывада республика фондузунун бюджетинин дугайында» Тыва Республиканын 2002 чылдын март 12-де № 1340 доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Тыва Республиканын хоойлу төлевилелин Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлузудулга палатазынга чугаалажып көөрү-биле кириер дугайында № 912 доктаалды 2002 чылдын декабрь 3-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазаа болза:

1. «2002 чылда медицинанын ыяап-ла камгаладылганынын Тывада республика фондузунун бюджетинин дугайында» Тыва Республиканын 2002 чылдын март 12-де № 1340 доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында Тыва Республиканын хоойлу төлевилелин Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлузудулга палатазынга чугаалажып көөрү-биле кириген.

2. Тыва Республиканын Улуг Хуралынын Хоойлузудулга палатазынга бо айтырыгны чугаалажып көөрү үеде ТР-ниң Чазанын төлээзинге медицинанын ыяап-ла камгаладылганынын Тывада республика фондузунун күүсекчи директору Т.И. Первухинаны томуйлаан.

Тыва Республиканың Чазаа «Тыва Республиканын күүсекчи эрге-чагырга органнынын структуразынын дугайында» Тыва Республиканын Чазак Даргазынын 2002 чылдын май 13-те № 14 Чарлын күүседеди-биле Тыва Республиканын Чазанын дараазында доктаалдарын күш чок болдурган.

«Тыва Республиканын Шүүгү талазы-биле комитетинин дугайында» 2001 чылдын январь 24-те № 128;

Тыва Республиканын Чазанын 2001 чылдын январь 24-те № 128 доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканын Шүүгү талазы-биле комитетинин дугайында» 2001 чылдын декабрь 29-та № 1509;

«Тыва Республиканын Чазанын 2001 чылдын январь 24-те № 128 доктаалы-биле бадылаан «Тыва Республиканын Шүүгү талазы-биле комитетинин дугайында» Дүрүмге немелделер кириер дугайында» 2002 чылдын март 26-да № 163 доктаалдарын күш чок болдурган.

Тыва Республиканын Чазаа «Республиканын мөөңнеп садар аптека баазы» деп күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин тургузар дугайында» № 905 доктаалды 2002 чылдын ноябрь 30-де хүлээп алган.

Ук доктаалды езугаар республиканын чонун болгаш эмнелге албан черлерин эм-таң-биле хандыраарына тааржыр структураны тургузар, чоннун эмнелге албан черлеринин хандырылганын экижидер созулга-биле «Республиканын мөөңнеп садар аптека баазы» деп күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин тургускан.

ПЕДАГОГИКА

СОЛЧУП КӨРЗЕ...

Ак-Довурак хоорайның школаларының тыва дыл, чогаал башкыларының методиктиг каттыжышыш-

кыны — дилээшкениң солун ажылдыг каттыжышкышын.

Хоорайның 3 ортумак болгаш кежээки школазында арга-дуржулгазы байлак, ажылынга бердинген, кызымак хоочун-даа, аныяк-даа башкылар бар. Методиктиг каттыжышкышын өөредилге чылынын төнчүзүндө-ле келир өөредилге чылында ажыл планын өөреникчилерге болгаш башкыларга ажыктыг талаларын барымдаалап, республика, кожуун чергелиг болуп эртер байырлардарны өөренип көрүп тургаш, тургузуп аар. Сагынгыр-тывынгыр маргылдааларны, бот-боттарынче аалдажып, эврика кичээлдер эрттирери, олимпиадалар, теоретиктиг семинарлар, конференциялар эрттирери чаңчылчаан. Башкылар, ада-иелерниң каттышкан командазы 3 школа аразынга чылдың-на янзы-бүрү темаларга мөөрейлежир, «Хоочун — коктуг, аныя — алдыртпас» деп хоочун, аныяк башкылар аразына мөөрей, хоорайның методиктиг каттыжышкышын хүрээлеңинге үш чыл ажылдаан аныяк башкылар хылбыктаары дээн чижектиг ажылдар солун эртип, башкыларның ажылдаарына улуг идиг, сонугалды берип турар. Бо өөредилге чылынын эгезинде ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң 60 чылынга тураскаадып, «Ырышүлүүм куттулуп тур» деп мөөрейни, тыва литератураның хөгжүлдэзиниң 3 үчадазына эрттиргенивис онзагай, солун болган.

Өөредилге номнары-биле ажылдап турар бе дээрзин билип алыксап, арга-дуржулгандан солчуп көрзе деп күзелювис солун арнынга чырыттывыс. Шынап-ла, тос кожуун тос аңгы ажылдап турбаан ирги бис бе? Чаа үнүп келген 11 класстың өөредилге номундан М.Доржунуң, В.Сереноолдуң, Э.Донгактың, М.Өлчей-оолдуң, М.Кенин-Лопсанның чогаалдарын ап каапканын канчаар билип алза экил? Өөредир бе, өөрөтпөс бе? А ТКУ-нуң филология фа-

Бичаар-ла демниг ажылдап чоруувустун чылдагааны — бистин хоочуннарывыстың 3 школада үш ожук дажы дег, өөредилге шугумунда хей чылдар иштинде ажылдап чоруур башкыларывыстың деткимчези, үлегер-чижээ. Дээди категорияның башкылары, хей-хей шаңналдарның эдилекчилери, РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергиннери Кокен Салчаковна Чаянхоо (№1 школа), Арбылдай Байыр-Санаевич Күжүгет (№2 школа), Айлаң Кылын-ооловна Оюн (№3 школа) оларның кандыг-даа семинарларга чорааш, бир-ле чаа чүүлү сонуургап, ушта бижилге кылып ап чоруун эскерип көргөш, ажылынга езулуг бердингенин, аныяктарга «дириг тураскаалдар» деп билип магадап, олардан өөренип чоруур мен.

Чоокта чаа эрткен семинарывыска тыва дыл, чогаал программаның болгаш чаа үнүп турар өөредилге номнарының дугайында чугаа кылдывыс. Бодувус хуувуста номнарда киргилээн чогаалдар дугайында сайгарылга-чугаа соонда, оларның өөредилге программасы-биле дүүшпейн турарын, кажан чаа программа үнүп кээрин четтикпейн манап, республиканың тыва дыл, чогаал башкылары программа езуугаар бе азы

Методкаттыжышкышнар

культетинге кирериниң шылгалдазында ол чогаалчыларның ажылдары бар-ла болгай. Тыва дыл, литература программаның үнүп кээрин четтикпейн манап турар бис.

Орус литератураның өөредилге ному ийи кезектиг болгай, амгы тыва литература номунга немелде кылып база бир ийи кезектиг кылып алза кандыгыл? Устүнде чогаалчыларның ажылдарында аңгыда М.Дююгар, А.Уержаа, Н.Куулар, Э.Мижит болгаш ескелерниң-даа мөзү-бүдүш хевирлээринге, эстетиктиг таалал алырынга чараш бижиттинген чогаалдары бар болгай.

Лидия ООРЖАК
Ак-Довурак.

КЫШТЫҢ БИР ХҮНҮ

Кызыл кожуунуң тыва дыл башкыларының методиктиг каттыжышкышкыны кончуг шудургу ажыл-

дап турар дээр болза, чазыг болбас. Олар чаа өөредилге чылы кээрге-ле, ажыл планын тургузуп алырлар.

Кожуунуң өөредилге килдизиниң улуг методизи Клара Көк-ооловна Монгуш — школа бүрүзүнге эртип турар янзы-бүрү өөредилге-кижизидилге ажылдарын удуртуп, арга-сүмезин берип, дузаны кадып чоруур улуг дагдыныкчывыс.

Чоокта чаа, декабрь 4-те, Элегес-Аксы ортумак школазына шүлүк мөөрейи болуп эртен. Анаа кожуунуң 8-11 класстарының өөреникчилери боттарының бижээн шүлүктерин чараштыр номчуп мөөрейлешкенер. Мөөрейни Элегес-Аксы орту-

Шынап-ла, бөлгүмден Ай-Санаа Монгуш Арысканга болган мөөрейге шаңналдыг черни ээлээн. Артыш Чаптый-оол «Алаң-Тос» мөөрейинге үшкү черни алган. Айдысмаа Опай кожуунуң тыва чогаал олимпиадазына бирги, ийиги черлерни ап келгени — башкының чедишкени.

Шүлүк мөөрейинге бирги черни Элегес-Аксы школазындан Артыш Чаптый-оол, ийиги черни Сукпак школазындан Шеңне Монгуш, үшкү черни Кур-Чер школазындан Элла Монгуш алган. «Аас-кежик» деп бодуң бодалын илереткен шүлүү дээш Шамбалыгдан Шеңне Шактар, «Чаргы» деп чараш шүлүү дээш Эрбектен Алена Чалзан, черчуртун алгаш мактаан «Кара-Хаагым» деп шүлүү дээш Экер Салчак көрүкчүлериң кичээңгейин хаара туткан. «Сөглеттин мээң ынакшыл» деп чүүл дээш Баян-Колдан Арапчор Чимис шаңналдыг черлерге төлептиг болганнар. Көк-Тей школазындан бичи Чыдым-оол Кежикмаа эң идепкейлиг киржикчи деп номинацияга төлептиг болуп шаңнаткан. Ол-ла школаның аныяк башкызы Чаяна Шилованың өөреникчилери тыва хеп-сынын кедип алгаш, аяннык номчулгазы-биле көрүкчүлериң сонугалын оттурганнар.

Мөөрей үезинде хөгжүмнүг чапсар кылганы таарымчалыг болган. Эле-

гес-Аксының өөреникчилери ырлап, танчылап келген аалчыларны чалгааратпааннар. Галина Май-ооловнаның бөлгүмүнүң киржикчилери изиг шайын кудуп, боова-боорзаан салып, келген аалчыларны хүндүлээннер.

Семинар чүгле мөөрей-биле кызыгаарлатынмаан. Сукпак школазының тыва дыл башкызы Светлана Чадалаевна Сарыглар 10-гу класка Степан Сарыг-оолдуң чогаалдыкчы ажыл-ижинге тураскааткан бедик шынарлыг, тускай хевирниң кичээлин эрттирди. Бо кичээлге олуршкан башкылар хөй-нү көрүп, билип алганнар. Светлана Чадалаевна — методкаттыжышкышкының даргазы, ажылынга бердинген, эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап ап чоруур башкыларның бирээзи.

Сөөлүндө тыва дыл башкылары семинарны түңнөп, сайгарылганы кылганнар. Аяннык номчулгасе ам-даа эки кичээңгей салырын мөөрейниң киржикчилеринге сагындырган. Шүлүк кижиниң сагыш-сеткилинден үнген бодал дээрзин өөреникчилер билген. Семинарны школа-интернаттың тыва дыл башкызы Э.К.Ооржак, ортумак школада математика башкызы И.С.Когоол деткичилээн.

Кыштын бир хүнү ынчаар солун кылдыр эрткен.

И.С.ДОПЧАА.
Элегес-Аксы школа-зының тыва дыл башкызы.

ЧАРАШ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ-БИЛЕ

Эде тургустунуп, аай-баштанып турар бо берге үеде ажыл-агыйның кайы-даа адырынга эки удуртукчу тып алыры белең эвес апарган. Мен башкы кижиге болганымда школа удуртукчусунуң дугайында бо-ла бодал кээр мен. Школа өөреникчилер, ажылчынар, башкылар деп үш коллективтен тургустунар. Бо үш коллективти чаңгыс аай агымче киирип, углап-баштап аары берге херек. Маңа билиг, талант болгаш шыдамык чорук херек. Школавыстың аныяк, салым-чаянныг школа директорунуң дугайында хүндүлүг номчулчугарга таныштырыксадым.

Хей аймак-сөөк чурттакчылыг Элегес-Аксы суурнуң муруну талазында бедигээште чараштыр туткан ийи каът улуг бажын бар. Ону бир-ле шагда талантлыг тудуп инженерни Ким-оол Часыдакович Монгуштуң (ол ам бистин аравыста чок) удуртулгазы-биле туткан. Бо школаның башкылар коллективи хей националыг болгаш улуг. Коллективти дээди категорияның башкызы Римма Карбыевна Ооржак удуртуп турар. Ол 1978 чылда Красноярскиниң күрүнениң башкы институтунуң төөгү факультетин дооскаш, Шеми,

Дөң-Терезин, Сукпак школаларына төөгү болгаш эрге-хоойлу кичээлдерин башкылап, сөөлгү ийи школага директорнуң оралакчызына ажылдап турган. 1995-96 чылдарда Кызыл кожуунуң өөредилге килдизиниң чалааны-биле инспекторнуң ажыл-херээн билдилиг удуртуп турган. 1996 чылда Кызылда башкылар били сайзырадыр институттуң төөгү кафедрасының эргелекчинге депшиттирген. Институтка ажылдап турган үезинде Римма Карбыевна бүгү Тываның төөгү башкыларына ажыктыг семинар, курстарны эрттирип, өөреникчилер аразына олимпиада, мөөрейлерни чорудуп, ылаңгыя Тыва төөгүзүңге бодунуң тургусканы солун кичээлдерни негтеридип келген. Тываның янзы-бүрү булуңнарына чедип, төөгү башкыларына программа аайы-биле болтуг дузаны чедирип турган. Амгы үеде Кызыл кожуунуң төөгү башкыларының методиктиг каттыжышкышкынын удуртукчузу, 1998 чылдан эгелеп өг-бүлезиниң аайы-биле Элегес-Аксы суурда чурттап, ортумак школаны удуртуп турары бо.

Ол чогаалдыкчы езу-биле ажылдап тургаш, бир-ле дугаарында школаның башкылар

коллективинге быжыг сагылгачурумну тургускан. Ооң түңнелинде школаның башкылары найыралдыг болгаш демниг база өөреникчи болгаш башкы бүрүзү бот-идепкейлиг болгаш активчи апарган. Кызымаккай ажылы-биле школаның материал-техниктиг баазанын быжылга алган. Шагда-ла үрелиң, ажылгалдан үнген турган адаккы каътта агаар аргыштырылгазының системазын, септикти септеткеш, ажылгалла киирген. Одалга системанын септелгезин үргүлчү чорудуп, бедик бетон ханаларлыг хөмүр-даш кажазын кылдырткан. Өөредилге яамызынын болгаш хүндүлүг депутатывыс турган Таисья Болустаевна Кууларның дузазы-биле школаның бодунда суг алыр кудукту кылдырган. Бо бүгү школага эки ажылдаарына эптиг арганы тургускан. 1999 чылдан эгелеп школа чанында картофель, ногаа өстүрер улуг шөлдү кылып алган. Ооң түңнелинде уругларның чылыг чем-биле хандырылгазы үзүктөл чок. Римма Карбыевнаның ажылдаан үезинде эгелеп школа өөредилгеге ажылгаар телевизор, видеоманитофон, музыка аппараты, хөгжүмнүг төптүг болгаш компьютерлиг апарган. Башкы-

ларга методиктиг төптү, чурт-шинчилел булуңун дерип алган. Школаның өөреникчилери кожуун болгаш республика чергелиг олимпиада, мөөрейлерге үргүлчү чедишкенин киржип турар. Школада спортчу секциялар (М.С.Ооржак), «Аныяк үнер» бөлгүмү (Т.М.Бүрбүжүк), танцы бөлгүмү (Д.Ч.Ооржак) үргүлчү тилекчилер одуруунда. Школаның танцы бөлү бо чылын апрельде «Океан» лагеринге болган бичи талантыларның фестивалына чедишкенин киришкеш, дипломантылар болуп чанып келгенер.

Элегес-Аксы школының үргүлчү эстетиктиг шевергин, арыг-силиг турарын келген аалчылар магадаар. Ол дугайында улуг үнелелди өөредилге яамызының сайыды П.А.Морозов хууда берип, үнелээн. Школаның башкылары чылдың-на республика болгаш кожуун чергелиг семинар, ажык кичээлдерни эрттирип боттарының мергежилни болгаш категориязын бедидип турар. Бо бүгү чедишкениннер школаның директору аныяк, салым-чаянның удуртукчу Римма Карбыевнаның ачызы деп, ада-иелер, суурнуң чурттакчылары билип турар.

Школаның комплекстиг программанын тургускаш, ясли-садты ажыдып, бичи чаштарны, ада-иелерни өөрөткен. Ада-иелерниң дилег билдиришикчинерин үстүкү органнарга киирип, ылаңгыя өскүс чаштарга дузаны чедирип келген. Чайгы дыштанылга үезинде халас чем-ненир бүдүрүлгө бригадазын школага ажыткан. Хей уругларлыг өг-бүлелерге ол безин дөгүм болган. Директорувус коллектив-биле база боду хууда суурнуң болгаш школының адын камгалап, кожуун чергелиг фестивалдар, мөөрейлерге киржип, шаңналдыг черлерни ап турар.

Римма Карбыевна — «Улуг башкы» деп аттың болгаш «РФ-тин ниити билиг талазы-биле хүндүлүг ажылдакчызы» деп херек демдээниң эдилекчизи. Дээди категорияның башкызы.

Ужуражып келген кижилерни чараш хүлүмзүрүү-биле уткуп алып, ажык сеткилди, делгем мага-боттук, аныяк башкы чонунга ажыктыг чүүлдерни ам-даа хөйну кылып боор деп бүзүрээр мен.

Тамара ДАНЧАЙ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Элегес-Аксы суур.

Чуртка тургустунуп келген экономиктиг кризистин чылдарында удуртукчу болуп ажилдаары кымга-даа берге турган, а чамдык эртем-билигтиг кижилер оон оспаксырап, аргалыг-ла болза «чымчак» чер дилеп азы өскээр чугаалаарга, бизнесче шилчип чоруй барган. Бодунун амы-хууда амыдыралынга ажыктыг ажил дилеп тып алыры бо үеде кижинин бодунун эргезидир. Ынчалза-даа республиканын келир үези дээш бурунгаар көрүштүг, оон социал-экономиктиг хөгжүлдезинге бодунун төлөптиг үлүг-хуузун кирип, амыр-дыжын бодавайн ажилдап чоруур удуртукчулар республикада көвей. Ындыг кижилернин бирээзинге ТР-нин Улетпур яамызынын сайыды Валерий Окпан-оолович Ооржак хамааржыр.

Чүге-ле сайыт кижини солунга бижип турар кижичи боор деп номчукчу бодай бээр чадавас. Мында чугаа эргедужаал сайытта эвес, ону эдилеп чоруур кижинин кижизиг мөзүшынаны, амыдыралга туружу, рынок экономиказын оон сайгарып билири, чаартыкчы үзел-бодалы-биле, амгы үенин удуртукчунун негелдезинге дүүштүр болур дээрзин баш удур сагындырып каайн. «Шын» солунун Улетпур килдизин удуртуп оор болгаш Валерий Окпан-оолович-биле харылзажып, республиканын Улетпур бүдүрүлгелеринин дугайында дыка хей материалдарны кады үндүрүп турдубус. Бодунга кончуг негелделиг кижичи дээрзин чаңгыс эвес удаа эскерип чордум.

ТР-нин Президентизи турган Ш.Д. Ооржак Чазак Даргазынга сонгуткаш, Чазактын чаа составын тургузарда, колдуу эрги сайыттарны солуп каапкан. Ында кандыг-даа частырыг чок, үенин негелдезинге дүүштүр Чазактын составы чаартынар ужурулуг, эртем-билигтиг, аныяк кадрлар депшивейн канчаар, оларны үезинде деткири, ажилдадыр ужурулуг. Эрги сайыттардан эргедужаалынга арткан кижилернин бирээзи В.О. Ооржак. Чамдык улус улуг Ооржак бичии Ооржакты арттырып албайн канчаар, төрөл улус деп-даа турдулар. Ынчангаш бо чүүлүдү бижип берген бир чылдагааным ында. Мен бодаарымга Шериг-оол Дизижинович Улетпур яамызынын ажылын үнелеп көргени кончуг шын. Бир катап Чазак Хуралына «Улетпурну сайыратпас болза, республиканын социал-экономиктиг хөгжүлдезинге бурунгаарлаашкын болдунмас» деп чугаалап-даа орду. Ынчангаш моон мурнунда дүшкен турган Улетпур яамызын 1998 чылда катап тургускан. Кажан бүгү чуртка сандараашкын эгелээрге азы экономиктиг кризистин баштайгы чылдарында бир-ле дугаарында республиканын Улетпур бүдүрүлгелери үптеттинген. Ону кым-даа камгалап шыдаваан. Ону үптээри белен болбайн канчаар, ында улуг өртектиг нарын дериг-херекселдер, материалдар, артык кезектер чазый-чилби кижилеринин «кылыын» хайындыра берген. Ол бүдүрүлгелерни катап чаартып тургузарынга хей күш, аक्षा-төгериж үнгени билдингир.

Валерий Окпан-ооловичинин назыны кижичи ортузу чеде-даа берген болза, удуртур ажилдын улуг школазын эрткен кижинин бирээзи. 1972 чылда Бай-Тайганын Кызыл-Даг ортумак школазын дооскаш, 1973-1975 чылдарда Совет Армияга шериг хүлээлгезин эрттирген. 1975 чылда Красноярскинин политехниктиг институтунун Кызылга турган

ЧААРТЫКЧЫ ҮЗЕЛ-БОДАЛДЫГ

филиалына өөренип киргеш, 1980 чылда ону кызыл диплом-биле дооскан. Институтка өөренип турда-ла, оон организацкы талантызы илереп, кестүп келген. Студентилер чөвүленин даргазы, студент тудуг отрядынын командири дээш, хей-ниити даалгазын ак сеткилди күүседип чораан.

Институт дооскаш, «Тыва көдээ тудуг» эргелелинин Кызыл-Мажалыкка турган АКМК-741-ге мастерлеп ажилдап эгелээш, оон кол инженеринге чедир депшэн. Ол ажилдап тургаш, Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Сут-Хөл кожууннарнын социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарылгалыг дыка хей тудуг объектилерин кылдырткан. Кол инженерге ажилдап тургаш, кыска үеде көдээ тудугну механизастаарынын талазы-биле чаа, мурнакчы арга-дуржулганы непередип эгелээн. Оон түннелинде АКМК-741 республиканын мурнакчы тудуг организацияларынын санынче кирип, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелинин, облсовпрофтун шанналдарын чаңгыс эвес удаа ап келген. Ол үенин иштинде АКМК-нын чылда кылыр тудуг-монтаж ажылынын хемчээли барык 3 катап көүдээш.

1984 ЧЫЛДА Тыва АССР-нин Тус чернин Улетпур яамызынын сайыдынын оралакчызынга томуйлаттырган. Бо яамыга ажилдап келген үезинде В.О. Ооржактын организацкы талантызы тодаргайы-биле илерээн. Тус чернин материалдарына дүүштүр чурттакчы чоннун негелдехереглелинге хамаарыштыр бараанныг продукцияны бүдүрүп үндүрер сорулгалыг ажилды чорудуп эгелээн. Кыска хуусаада Чадаананын, Шагаан-Арыгынын, Тураннын болгаш Сарыг-Септин быжыг бүдүрүлгө баазалыг рай-

Улетпур комбинаттары тургустунган. Чоннун ус-тывыш, уран эт-херекселдер болгаш суй белектер кылыр бүдүрүлгелери Кызыл хоорайга, Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Бии-Хем кожууннарга ажыттынган.

1988 ЧЫЛДАН эгелеп Тус чер Улетпур яамызынын баазазынга тургустунган Тыванын тус чер Улетпурнын девискээр бүдүрүлгө каттыжышкынынын чиңгине директорунга ажилдап турган. Валерий Окпан-оолович 20 хире чыл иштинде Тыванын Улетпур-биле холбаштыр ажилдап келген, ол социалистиг-даа экономиканын, рынок реформазынын-даа эки-багай талаларын кончуг эки билир удуртукчуларнын бирээзи. Эрткен үенин экономиктиг частырыгларын өөренип көрүп, оон эки талаларын бөгүнгү амыдыралга ажылгап чорбас болза, оон эки удуртукчу үнүп шыдавас. Бөгүнгү амыдырал бисти ынчаар өөредип чоруур апарган. Социалистиг өнчүдө ээ чок дээш, ону буу-хаа хуужудупкаш, чүге келгенивисти ултпас ужурулуг бис.

1996 ЧЫЛДА Улетпур, энергетика, транспорт болгаш харылзаа чаңгыс яамы турду. 1997 чылдан эгелеп Улетпурну аңгылап, баштай комитет, оон соонда яамы кылдыр тургускан. Ол чүгө чаартылга эвес, ону ынчаар тургузар кылдыр амыдырал албадап келген. 1995 чылдан эгелээш Улетпурнын үптеттинген бүдүрүлгелерин катап тургузар талазы-биле улуг ажил чоруп эгелээн. Оон-биле чергелештир хой кезинден тон даараар фабриканын, «Тыва хевис» кылыглары кылыр бүдүрүлгенин тудуглары кады чоруп турган. Чүс-чүс кижилер ажилдап турган бүдүрүлгелер туруп алырга, бо кижичи көөрге каракка чаржынчыг боор чорбадыве. Ол бүдүрүлгелерге ажилдап турган

ажылчынар кайнаар баарыл, оларнын өг-бүлезе, ажы-төлу дээш кончуг нарын айтырыглар тургустунуп кээр. Чамдык кижилер Улетпур бүдүрүлгелерин үндезин чок черге хуужудуп апкаш, боттары байып, бүдүрүлгени үптөп каапкаш чоруй-даа бардылар. Оон чижээнге Кызылдын, Ак-Довурактын дааранылга-трикотаж фабрикаларын болгаш өске-даа бүдүрүлгелерни хамаарыштырып болур.

В.О. Ооржак 1996 чылдан эгелээш, баштай комитетти, оон соонда Улетпур яамызын удуртуп тургаш, үптеттинген бүдүрүлгелерни катап тургузар талазы-биле улуг ажилды чоруткан. Хуужуттунгаш үптеттинген бүдүрүлгелерни катап күрүне бүдүрүлгези кылдыр тургускаш, оон бизнес планын баш удур ажилдап кылып, Чазактан деткимчени берип, Чүнү кылбады дээр. Чүгө сөөлгү чылдарда «Кызылдын машина тудуушкун» заводу, «Дааранылга фабриказы», Ак-Довурактын «Дааранылга-трикотаж фабриказы», Кызылдын «Алгы фабриказы», «Дүк чуур болгаш кидис кылыр заводу» катап тургустунуп, продукция бүдүрерин көвүдөдип эгелээн. Таваанга

В.О. Ооржак хейнү кылган. Сибирь девискээринде кожа турар субъектилернин аргадуржулгазын өөренип көрүп, оларнын-биле керээ-дугуржулгаларны чарып, кады ажилдажылганын чаа арга-хевирлерин чорудуп эгелей берген. Республиканын Улетпур бүдүрүлгелерин ажил-чорудулгазынга эртем-шинчилел ажылын чорудуп тургаш, профессор Б.К. Злобинин удуртулгазы-биле РФ-тин Президентизинин чанында күрүне албанынын Россиянын тодаргай экономика болгаш саң-хөө академиязынга 2001 чылда «Девискээр Улетпур сайзыралынын тургустунары болгаш боттанырынын стратегиязы» деп диссертацияны камгалааш, экономика эртемнеринин кандидаты атты чедип алган.

В.О. Ооржак — ажы-төлүнүн кижизидилгезинче, өөредилгезинче доктаамал кичээнегени салып чоруур төлөптиг ада. Өөнүн ишти Раиса Шончалай-овна-биле 4 уругларны кижизидип өстүрген. Улуг оглу Орлан Кемеровонун медицина академиязын эки өөредилгелиг дооскаш, ол-ла академиянын аспирантуразында өөренип турар. Уруу Долаана Пермьнин юридиктиг университетин дооскаш, Арбитраж судунда ажилдап

турар. Үш дугаар уруу Кемеровонун медицина академиязында өөренип турар, хеймер оглу Омар Екатеринбургун күрүне университетинин 5-ки курузунда өөренип турар.

Кандыг-даа эрге-дужаал эдилеп чоруур кижичи бодунун хостуг үезин чөптүг ажылгаарынын бир аргазын тып алган чоруур. Ус-шевер чоннун чурту Кызыл-Дагга өскөн болгаш бичиизинден тура чонар-даштан чазанырынын уран арга-хевирлеринин чажыттарын Кызыл-Даг школазынын аныяк даш чонукчуларынын бөлгүмүнге шингээдип алган. Школачы чылдарындан эгелээш республика, Россия, эвилел чергелиг делгелгелерге киржи, хүндүлүг бижиктер, дипломнар-биле шаңнадып келген. 1981 чылдан бээр ССРСР-нин Чурукчулар эвилелинин кезигүнү. Ам-даа хостуг үезинде чазаныр ажилын холдан салбаан. Бо чылын Сибирь зоназынын Новокузнецкиге болган делгелгезинге чедишикинниг киришкен. Бодунун чогаадыкчы ажылы-биле республикада салым-чаяанныг шевер кижилеринин бирээзи.

Тыванын кыдыг-кызыгаарында чыдар көдээ школаны дооскаш, амыдыралчы улуг оруту эртип, сайытка чедир депшип ажилдап чорууру, оон ажилышке тура-соруктуун бадыткап турар. Оон бодунун кижизиг мөзү-шынары, биче сеткилдии, экономиканын айтырыгларын рынокка дүүштүр сайгарып билири, негелдели-биле кады ажилдап чоруур эш-өөрүнге үлегер-чижек болуп чоруур. Хей чылдарда удуртур ажилдарга багай эвес ажилдап чораан-даа болза, ол өске кижилер дег шаңнал-мактал суржуп чорбаан. Бир эвес «Чылдын сайыды» деп конкурс турган болза, орта езулуг төлөптиг кижинин бирээзи. Оон назыны аныяк, сүлдэзи бедик, хей- аьды улуг.

Сергей ХЕРТЕК

Чаа чылдың бүдүүзүндө

ААА ЧАГЫЫ

Удавас Чаа чыл байырлалы болгай. Кайда-даа дыка хөй кижилер аңаа белеткенип турар. Ону мындыг чижек-биле көрүп болур. Кызылдың шериг комиссариатының казармасынга кирип келдим.

— Көрдүң бе, оглум! Бо Чаа чылды шериг албаны эрттирер кезеңге Россиянын бүгү булуннарындан келген эш-өөрүң-биле кады эрттирерин ол-дур. Ынчангаш шериг өөрүннү хүндүлеп, оларның-биле эпиг-найыралдыг чор. Эш-өөрүңге бодунун эки талазын көргүзөр, олардан эки чүвөгө өөренип алыр, оглум — деп, бир-ле аныяк ада оглун чагып ор. Ол Чадаана хоорайда чурттап чоруур Борис Доржувич Ондар ол хүн шериг чоруур оглу Ахметти чагып-сургуп орары ол болду. Ол-бо черлерде амгы бо дүвүрөңгиде үеде дайын-чааның чалбыгы бо-ла хөрлээлей бээр болгай. Ол хирезинде адашкыларның чугаазында тайбың ажыл-иш, найырал, өөредилгеден өске чүве чок болду. Бистиң чонувустуң быжыг тайбыңга бүзүрели оон-на илден ышкажал.

Хөй оолдар аразында олурган бир шериг баар оолдан: — Адың кымыл, дунмам? —

деп айтырдым.

— Адымны долзузу-биле Айдыс Михайлович Ондар дээр. Йе чурттуг кизи мен. Бо келир Чаа чылды бир-ле дугаар өске черге, барып-барып шериг кезеңге, демделеп эрттирерим бо-дур. Солун-даа, өөрүнчү-даадыр. Барган черимге шериг херзэн эки эрттиреримге, хөй эки эш-өөрлүг болурумга бүзүрээр мен — деп, ол эрестиле биле харыылады. Эр хейлер! Бистиң тыва оолдар кажан-даа, каяа-даа шериг албанынга

аваангыр-тудунгуру-биле үргүлчү мактадып чораннар болгай.

Шериг эмчи подполковник Ю.А. Поповтан оолдарның каддының дугайын сонуургадым. Ниитизи-биле ажырбас, Тывадан шеригге оолдарның улуг күзелдиги-биле чоруу турарын подполковник мактады.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: ада Б.Д. Ондар оглу Ахметти шеригге үдеп тур. **В.САВИНЫХТЫҢ ТЫРТТЫРГАН ЧУРУУ.**

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИЖИ

Барыын-Хемчик кожунун Кызыл-Мажалык суурда чурттап турар бистиң ада-иевис Чаш-оол Санааевич биле Зоя Тырышпаевна ООРЖАКТАРГА ортун уруу Байлак Чаш-ооловна Ооржактын Новосибирскинин күрүне университетинин аспирантуразын доозуп, кандидат диссертациязын чедиш-кинин камгалап алганы-биле байыр чедирбишаан, Чаа чыл таварыштыр угбавыстың өг-бүлезин, честевис Аян Көшкен-ооловичге, бичии уруу Белек-кыска ааскежикти, каддыкшылды, өөрүшкүнү күзедивис.

Угбавыс Байлак Чаш-ооловнаның мергежили — тюрколог, ооң чоокта чаа камгалап алганы эртем ажылы моон соңгаар чон аразынга ажылдап, чурттаарынга дөгүм болур ужурлуг. **Кызылда уруглары, күдээлери.** 20.12.2002 ч.

УЛУГ ТУРАЛАНГАШ...

Соок дүшкени-биле чергелештир кожавыс Моолдан бистиң республикаже эт сөөртүп кирир чоруктар эгелзэн. Ол, бир талазында, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга харыл-заштырыкчыларында-даа, күрүнеге-даа каайлы төлевиринден федералдыг бюджетке орулга кирип болурунга ажыктыг-даа бооп болур. Ындыг-даа болза...

2002 чылдың октябрь 28-те Тываның каайлы эргелелинге Моолдун хамаатызынга хамаарыштыр административтиг сайгарылга кылганын дугайында материал-медээ келген. Ында илереттингени болза Моолдун хамаатызы бир аьтты мунгаш, эскезин четкеш, Тес-Хем кожунун Ү-Шынаа сумузунун девискээринге Моолдан Россияның күрүне кызыгаарын каржы-зы-биле үрөп эртип келген. Баш бурунгаар дугурушканын езугаар моол сайгарлыкчы кызыгаар чоогунда малчын аалга келген. Аңаа келгеш, ийи таланың ыяк дугурушканы-биле каайлы хыналдазы чокка эртип келген малдарының эддин Кызыл хоорайның рыногунга садары-биле чушкуулап белеткеп алган.

Октябрь 26-ның хүнүнде 5 кг коң эддин шылып каапкан сөөктер болгаш 228 кг бүдүн аьт эдди садып олурган моол хамаатыны шагдаа ажылдакчылары туткан. Ол кандыг-даа бадьткапкы дег документ чокка “колдук ада-биле” бүдүү эвес, а шывыгылы рынок дижиривис, найысылалдың база бир хөй чон чыгыр садыг точказынга ажыы-биле баартак ажыр садып орган. Ук этке хамаарыштыр ТР-ниң ветеринарлык лабораториязы хыналда кылгаш, чөмгө ажылаар хире шынарлыг үнези чок деп түннелди кылган. РФ-тиң каайлы кызыгаарын таварыштыр бараан эрттиреринин, ук бараанга хамаарыштыр каайлы хыналдазын чорударының чурумун моол хамааты долзуу-биле хажыткан.

Бо фактыга хамаарыштыр Тываның каайлы ажылдакчылары Моолдун хамаатызынга административтиг чурум үрээшкинин дугайында херекти оттурган. Ооң буруулуг болганын дугайында чүгле суд органның шийпирни үндүрөр. Шақ мындыг хевирлиг таварылгалар чаңгыс эвес удаа болгулаарын база катап сагындырайн.

Наталья МОНГУШ. Тываның каайлы албанынң парлалга секретары.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак дунмавыс Даш-Шимит Таан-оолович Монгушту (Чөпекти) сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг дузаны каткан Хандагайты ортумак школазының, милицияның коллективтеринге, чаңгыс классчыларынга, Кызыл хоорайда чурттап чоруур угбавының эштеринге, Хандагайтыда төрелдеринге, Сарыг-Септен, Кызылдан, Торгалыгдан, Турандан келген төрелдеривиске, эш-өөрүсүске сеткиливис ханызындан четтиргенивисти “Шын” солун дамчыштыр илереттивис.

Угбазы, акызы, дунмазындан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы **Шулуу Давааевич КУУЛААРНЫҢ** мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур. Кайгамчыктыг кижиниң, Тываның күрүне болгаш хөй-ниити ажылдакчызының, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң үшкү, дөрткү чыыштарының Даргазының оралакчызы Шулуу Давааевич Кууларның дугайында чырык тураскаал бистиң чүрекеривиске кезээде артар.

ИХЯ-ның курлавырда подполковниги, хөй чылдарда партия, совет органнынга ажылдап келген акывыс Чаш-оол Санааевич Ооржактын өөнүң ишти, Барыын-Хемчик прокуратуразының ажылдакчызы **Зоя Тырышпаевна ООРЖАКТЫҢ** декабрь 21-де хенертен мөчээни-биле холбаштыр акывиска, уругларынга, эш-өөрүңге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илереттивис.

Дунмалары, күдээлери, кенээттери.

ХАЙЫРААН ОГЛУМНУ, ХАЛАК-ХАЛАК

Аныяк чылдарымдан эгелзеш, пенсия назынынга чедир күш-ажылчы намдарымны Эрэинге ажылдап, чурттап эрттирдим.

Ажы-төлүмнү-даа аңаа доруктурур, эртем-билигге өөредип алганым буянның чуртум чүве. Амдыгаа чедир ажы-төлүмнүң чамдызы үш өг-бүле чонунун аразында ол черниң үндезин чурттакчылары болу берген, ажылдап, чурттап чоруурлар.

Эрэиниң чону кайгамчыктыг корум-чурумнуг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг, онзагай аажы-чаңның чон турганын амдыгаа чедир магадап, сактып чоруур-дур мен.

Эрэинден чоруткаш, он дөрт чыл болдум. Мыя кыска үениң иштинде Эрэинде амыдыралдың багай талаларынче өскерлишин-кинерни сактып-даа четпес, хомудап-даа ханмас-тыр мен.

Аңаа мээң ажылдап, чурттап чоран чылдарымда мал оору шуут чок, оор дугайында кизи чүнү-даа дыннаас турган. Аалдарның инектери бызааларын эдертип алган ховуларга ай-айы-биле хонуп, кылаштажып чоруур турган чүве. Шээр малды, одарынга чорда, чүгле дуран-биле бараанын көрүп каар турган.

Кижилер бот-боттарының аразында хүндүлежи, кижини кизи эңдепкен азы кандыг-бир сөс чылдагаанындан кым-бир кизи амы-тынындан чарылган дугайында чүү-даа дынналбас турган оран-на болгай.

Сөөлгү каш чылдарда Эрэинде мал оору көвүдзөн, малдың баш саны эвээжзөн, чанында кызыгаарлажып, кожа чурттап турары моол чон-биле найыралы супараан, социализм чылдарында

чаңчыл апарган турган культура харылзаазы болгаш ажыл-агыйлар аразында дуржулга солчулгалары соксаан. Ам чүгле аразында оорлажыр апарганы дыка-ла дүвүрөңгиде.

Коргунчуг байдал аныяк-өскөн аразында шош-содаа кылыр, өлүржүр чоруктарның көвүдээни коргунчуг-даа, хомуданчыг-даа апарган.

Демократия дижиривис чаа ниитилел тургузуунун эгелзенинден соңгаар аныяктарның арагалаар, бот-боттарың өлүр-жүр чоруктарының көвүдээнин дыннааш, кизи мунгаараар. Маңаа тодаргай сан-түңнөр адап, атсывын чыскаап-даа канчаар.

Кыска чүүлүмге бодумга хамаарылгалыг денээр чүве тывылбас, назынымның артан чылдарында алаагар, утунмас аргазы чок чижекти чырыдар дээш, бо чүүлдү бижий берген чылдагаанымында.

Эрэинге 1975 чылда меңээ болгаш мээң өг-бүлемге ийи дугаар чаа хүн үнүп келген чүве дег, кайгамчыктыг улуг өөрүшкү болган. Кызылдың башкы институтунга өөренип турган уруум чараш, шоваалаң оолчугаш божуп берген. Уругларым авазы-биле бичии оолчугашты боттарыыска азырап, арттырып алгаш, уруувусту өөредилгезин уламчылаары-биле өөредип чорудупкан бис.

Чаптанчыг уйнукайывыс хүн келген тудум каддык-шыырак, эрес-шоваалаңы-биле доругуп өзүп келген. Оглувусту бодувуска оол кылдыр данзылаткаш, Артик деп адап алган бис. Чаптанчыг Артикавыс Эрэин ортумак школазын көнчүг эки дооскаш, ыраккы Находка хоорайга шериг

албан-хүлээлгезин эрттирери-биле чорупкан.

Оглумнун шериг эрттирип турган чылдарында шериг кезээниң командылал черинден, эртем-билигилги, корум-чурумнуг кижизидилгези дээш байыр чедирген бижиктери үргүлчү кээп турду.

Оглум шеригден халажып кел-ле, компьютерлер курузун дооскаш, улаштыр-ла хоойлудүрүм өөренип техникумну кончүг эки доозуп алды. Ол хоойлу-дүрүм институтунга бот-өөредилге-биле өөренишсаан, Кызылдың каайлы албанынга ажылдай берген турган кизи.

Денээр чүве тывылбас, амы-тынымга холбашкан чаптанчыг чараш оглумну бо чылдың май 26-да Эрэин суурга Д.Соян деп кижиниң дерзизи хулиган оглу Олег Соян дээри араатанзыг езу-биле бижектеп өлүрүп каан. Олег Соян чаңгыс удаа эвес кижилериниң амы-тынынга чедип, шийиттирип чоран кизи болган. Оглумнун ийи харлыг кызы база чаа төрүттүнген уруу-биле аныяк, каш ынак эки өскүс артып калганнар.

Амдыгаа чедир оглумнун ажыын ажып, доктаап чадап, ундаргай, мунгаргай сагыш-сеткилге алзып, хинчектенип чор мен.

Эрэинде корум-чурумнун баксыраанынга чүгле ыым кээрдир. Ук өлүрүкчүнүн херзэн Эрэиниң улус суду бо хүннерге чедир үзе шийтпзэн. Ол херекти шөйүп турары дыка-ла хомудан-чыг-дыр. Хайыраан ынак оглумну, халак.

Аваа Монгуш.

Кызыл хоорай.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000. **ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ:** Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллективи. **Кол редактор Артур ХЕРТЕК.** **РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:** К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91. **КИЛДИСТЕР:** Ниитилел-политиктиг килдистер — 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну “Шын” солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 6734. Чагыш 144.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чөпсөктериниң талазы-биле хоойлужудулганын чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген. Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.